

کلام شیعی در عرفان بایزید ثانی

حبیب‌الله عباسی*

استاد دانشگاه تربیت معلم تهران

مرضیه سهرابی**

چکیده

این مقاله به بررسی اجمالی مؤلفه‌های کلام شیعی در عرفان علی بن عنایت‌الله بسطامی بایزیدی، ملقب به بایزید ثانی در متن کتاب *روضة العارفین* می‌پردازد. نویسنده یکی از عرفا و محدثان شیعه قرن ۱۰ و ۱۱ هجری است که رساله *روضة العارفین* را در تبیین مسائل توحیدی، اعتقادی، عرفانی و آداب سیر و سلوک تحریر کرده است. هدف این نوشتار تلاش برای پاسخ‌گویی به این سؤالات است: ۱. مؤلف در مقام صوفی وحدت وجودی و محدث شیعی، چگونه مسائل اصول اعتقادی شیعه امامی را با عنایت به نحله فکری فلسفی عرفانی خویش مطرح می‌کند؟ ۲. آیا اصولاً آوردن برهان‌ها و استدلال‌های کلامی از جانب یک صوفی، با در نظر گرفتن این شبهه که صوفیان از مباحثات عقلانی به شیوه متکلمان گریزان‌اند، با حکمت ذوقی صوفیانه تناسبی دارد؟ با در نظر گرفتن مهم‌ترین مشخصه‌های کلام شیعی مطرح‌شده در رساله *روضة العارفین* و مقایسه آن با مسائل کلامی بحث‌شده نزد مهم‌ترین متکلمان شیعی پیش از او، به این نتیجه می‌رسیم که مؤلف، متکلم شیعه عارف‌مسلکی است که عرفان را بستری مناسب برای طرح مباحث کلامی شیعه دانسته است و چنان‌که عرفان او کلامی است، کلام او نیز عرفانی است.

کلیدواژه‌ها: کلام شیعی، بایزید ثانی، روضة العارفین، عرفان.

* abbasi@tmu.ac.ir

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات و فارسی baharian_66@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۱۰/۶

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۴/۱۲

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال ۱۸، شماره ۶۷، بهار ۱۳۸۹

مقدمه

مناقشه و بحث در باب اصالت یا عدم اصالت تفکر شیعه به عنوان مکتبی فکری و مذهبی کلامی از یک سو و وجود یا عدم ارتباط میان تشیع و تصوّف از دیگر سو، بحثی درازدامن است که ما نه قصد ورود بدان را داریم و نه در مجال تنگ این سخن می‌گنجد. تنها نکته‌ای که ذکر آن لازم است این که نویسنده این نوشتار، پیرو نظریه‌ای است که نه تنها تشیع را مکتبی اصیل می‌شناسد - که حتی نه بلافاصله پس از وفات پیامبر اسلام (ص)، که در طول حیات آن بزرگوار شکل گرفته است^۱ - بلکه معتقد است: «تشیع و تصوّف از این حیث که هر دو با ساحت معنوی و وحی اسلامی ارتباط دارند دارای اصل و منشأ مشترکی هستند و در تاریخ اولیه خود از منبع واحدی الهام گرفته‌اند» (نصر، ۱۳۷۹: ۴۳) و زیربنای تصوّف را نیز تشیع می‌داند و عرفان و تشیع را باطن و حقیقت دین اسلام می‌شناسد و آنچه را در عرفان عرفای اهل تسنن ظهور کرده، همان اصول و مبانی تشیع به شمار می‌آورد^۲. بایزید ثانی هم در اشاره به این مضمون، هنگام بحث درباره جبر و اختیار^۳ از «عرفای اهل تحقیق»^۴ ذکر می‌آورد و می‌گوید: «اهل تحقیق از متصوّفه، متابعت ایشان [اهل بیت پیغمبر (ص)]^۵ نموده‌اند و اکثر ایشان، چون سلطان‌العارفین بایزید بسطامی و برهان‌السّالکین معروف کرخی و غیر ایشان، آداب و علوم خود از ایشان فرا گرفته‌اند بلکه در سلک خدام ایشان انتظام داشته‌اند^۶؛ به قول سید حیدر آملی، اینان «شاگردان و مریدان و صاحبان اسرار ائمه معصومین‌اند» (آملی، ۱۳۶۸: ۶۱۴-۶۱۵)^۶.

هدف ما در این مقاله بررسی چگونگی طرح مسائل کلامی در میان مباحث عمیق عرفانی و همچنین چگونگی جمع و تلفیق میان عرفان و کلام، عقل و شهود و ذوق و استدلال از جانب نویسنده محدث شیعه صوفی مسلک در رساله روضه‌العارفین است؛ پاسخ سؤالی که در نزاع همواره میان خرد و برهان با ذوق و مکاشفه وجود داشته است، کفه ترازو را به نفع کدام یک سنگین می‌کند؟ کلام و استدلال عقلانی فدای اندیشه و

ذوق عرفانی شده یا عرفان و تجربه شهودی به نفع عقلانیت کنار گذاشته شده است؟ نیز چنان که می‌دانیم بایزید ثانی در عهدی (دوره صفویه) زندگی می‌کند که امکان اظهار صریح مسائل کلامی شیعی در آن فراهم آمده است و به فاصله‌ای اندک از او، متکلمانی دیگر چون عبدالرزاق لاهیجی در گوه‌مر مراد و فیض کاشانی در *اصول المعارف* مسائل کلامی شیعی را از نظرگاه عرفانی دیده‌اند. جهت بررسی اندیشه‌های کلامی بایزید ثانی در متن *روضة العارفین* ابتدا ضرورت دارد مؤلف را به اجمال معرفی کنیم.

۲. بایزید ثانی و روضة العارفین

ابو محمد علی بن عنایت‌الله بایزید بسطامی ثانی (زنده در ۱۰۱۱ق/۱۶۰۲م) عارف، محدث و فقیه شیعی، سلسله نسبش بنا به تصریح خود او در کتاب *روضة العارفین*، به بایزید بسطامی متصل است. تاریخ ولادت او دانسته نیست، اما با توجه به آگاهی اندکی که از احوال او در دست است و نیز تاریخ وفات استادانش، می‌بایست در اواسط سده ۱۰ قمری زاده شده باشد. بایزید ثانی مدتی در مشهد از محضر بزرگان فقه و حدیث آن دیار از جمله شهاب‌الدین عبدالله بن محمود شوشتری، معروف به شهید ثالث و نیز شیخ عزالدین حسین بن عبدالصمد حارثی، پدر شیخ بهایی، بهره جست و از آنان اجازه روایت گرفت. تاریخ وفات بایزید نیز روشن نیست؛ همین قدر معلوم است که او تألیف *رسالة قضا و قدر* را در جمادی‌الآخر ۱۰۱۱ به پایان برده است. از آثار او می‌توان به *نجاتیه* درباره غیبت، *الانصاف فی معرفة الأسلاف* در موضوع امامت و تعیین فرقه ناجیه، *اوقات الصلاة* که رساله‌ای است فقهی درباره اوقات نمازهای پنج‌گانه، *التحفة المرضیة للحضرة الرضویة* در فقه، *تفسیر آیه تبلیغ الولاية* به عربی، *جوابات المسائل الکلامیة* به عربی، *روضة العارفین*، *قضا و قدر* و *معارج التحقیق* در فقه استدلالی اشاره کرد.

روضة‌العارفین رساله‌ای است در تصوّف و آداب سیر و سلوک به نشر که در سال ۹۹۴ قمری نگاشته شده است. مؤلف در نه باب به موضوعاتی چون ذات واجب و صفات او، تعین اول، تجلّی اول، غیب مطلق، عوالم خمس کلیه و حضرات خمسّه الهیه، عالم غیب، عالم شهادت، حضرت جامعه‌انسانی، توحید حق سبحانه، اصول اعتقادی اسلام، معارف و اصطلاحات صوفیه، مقامات و احوال، اعمال ظاهری و اخلاق و آداب و مستحسّنات صوفیه چون لباس خرقة، اساس خانقاه و فواید و اقسام و رسوم آن، سماع و فواید و آداب آن و... پرداخته است. مؤلف در باب اول کتاب به شیوه عرفای وحدت وجودی در باب مسائل توحیدی و ظهور و تجلیات حق - تعالی - بحث می‌کند و در سایر ابواب و فصول کلی به کتاب‌های عرفانی تألیف‌شده پیش از خود به‌ویژه مصباح‌الهدایه نظر دارد و نیز در مواردی چند به عوارف‌المعارف استناد کرده و از شهاب‌الدین عمر سهروردی (ف. بین ۶۲۰ تا ۶۳۲ ه.ق) ذکری به میان می‌آورد. او همچنین از آثار صوفیانه جامی تأثیر پذیرفته است و در روضة‌العارفین اشعار بسیاری از او نقل می‌کند، خصوصاً در باب اول رساله که تبیین فلسفه وحدت وجود است. از این اثر دو نسخه در کتابخانه سپهسالار و یک نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است.

۳. کلام اسلامی

علم کلام یکی از قدیمی‌ترین علوم اسلامی است که با توسّل به استدلال‌های عقلی و نقلی درباره اصول اعتقادی اسلام بحث می‌کند و به اثبات عقاید دینی و پاسخ‌گویی به شبهات مخالفان می‌پردازد. صاحب‌گوهر مراد، پس از تقسیم کلام به کلام قدما و متأخران، وجه اوّل را چنین تعریف می‌کند:

و اما کلام قدما صنعتی باشد که قدرت بخشد بر محافظت اوضاع شرایع، خواه منتهی شود به بدیهیات و خواه نه، و فایده‌اش حصول معرفت و کمال قوه نظری باشد نه

محافظت وضعی... و قدمای اهل اسلام را حاجت به این صنعت از دو جهت بوده: یکی محافظت عقاید شرعیه از تعرض اهل عناد از سایر اهل ملل و شرایع، و این حاجت شامل عامه اهل اسلام است؛ و دیگری اثبات مقاصد هر فرقه از فرق اهل اسلام به خصوص و محافظت اوضاع آن فرقه از تعرض سایر فرق اسلام و این نسبت به هر فرقه لامحاله مختلف شود (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۴۲).

دعوت قرآن برای فراخواندن مردمان به دین الهی با حکمت و موعظه و استدلال، علاوه بر آن که در زمان حیات پیامبر اکرم (ص)، مسلمانان را به مباحثاتی پیرامون مسائل اعتقادی اسلام سوق داد، درباره شیعه^۷ نیز وضعیت مشابهی را رقم زد، به گونه‌ای که از همان قرن اول اسلامی، علی بن ابی طالب (ع) و مؤمنان به ولایت آن حضرت مناظره و بحث و استدلال با مخالفان را آغاز کردند و پس از آن کلام شیعه توانست تا قرن‌ها استادان بزرگی به جامعه اسلامی معرفی کند. از متکلمان بزرگ شیعه می‌توان به بزرگانی چون شیخ مفید (ف ۴۱۳ ه.ق) و شاگردان او: سید رضی (ف ۴۰۶ ه.ق)، سید مرتضی (ف ۴۳۶ ه.ق)، ابویعلی جعفری (ف ۴۳۶ ه.ق)، احمد بن علی بن عباس نجاشی (ف ۴۵۰ ه.ق) و شیخ الطائیفه، محمد بن حسن طوسی (ف ۴۶۰ ه.ق)، علامه حلی (ف ۷۲۶ ه.ق)، خواجه نصیرالدین طوسی (ف ۶۷۲ ه.ق)، ملا عبدالرزاق فیاض لاهیجی (ف ۱۰۷۲ ه.ق) و ملا محسن فیض کاشانی (ف ۱۰۹۰) اشاره کرد. برای پرهیز از اطاله کلام به بررسی دوره‌های مختلف کلامی و علمای بزرگ این رشته نمی‌پردازیم و علاقه‌مندان را به کتاب‌های مختلفی که در این باره تألیف شده ارجاع می‌دهیم.

مسائل متعددی در کلام اسلامی وجود دارد که البته بعضی مهم‌تر است و زیربنای مسائل اعتقادی دیگر قرار گرفته است. این مباحث همواره مورد اختلاف و رد و قبول طرفین واقع شده‌اند و اصطلاحاً جدلی الطرفین هستند؛ مسائلی چون امامت، جبر و اختیار و تفویض، قضا و قدر، عدل و عصمت پیامبران. در میان موارد مورد منازعه متکلمان

فرق مختلف اسلامی که در روضة‌العارفین بدان‌ها پرداخته شده، برخی مفصل‌ترند و با شرح و بسط بیشتری همراه‌اند. در بعضی دیگر از موضوعات، مؤلف ضرورت بحث گسترده‌تر را تشخیص نداده یا موضوع را مطرح کرده و در رساله‌ای دیگر اختصاصاً و مفصلاً درباره آن بحث کرده است. ما نیز شیوه مؤلف را در اختصار یا تطویل کلام پی می‌گیریم و هر جا مطالب رساله در باب موضوعی فربه‌تر است، آن را بیشتر مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۴. مؤلفه‌های کلام شیعی در روضة‌العارفین

مهم‌ترین مباحث کلام شیعی در روضة‌العارفین عبارت‌اند از:

توحید، جسمانیت و رؤیت خدا، عدل، نبوت، عصمت پیامبران، امامت، قضا و قدر، افعال بندگان (جبر و اختیار)، کلام خدا و معاد که این‌جا به تفصیل در موردشان بحث خواهیم کرد.

۴. ۱. توحید

اعتقاد به توحید و یگانگی خداوند، پایه و اساس تمام ادیان الهی است. با وجود آن‌که مسلمانان از هر صنف و گروه فکری، به وحدانیت حق قائل هستند، در معارف اسلامی هر کدام از گروه‌های فلاسفه، متکلمان و عرفا، تعاریف و اصطلاحات دیگرگونی دارند. مبحث توحید در کتاب روضة‌العارفین در سطحی بسیار گسترده طرح شده و مؤلف طی فصول مختلفی درباره آن بحث کرده و نظر تمامی گروه‌های فکری را آورده و نقد کرده است. از آن‌جا که او عارف وحدت وجودی است، بخش مهمی از مباحث توحیدی و ده فصل از باب اول کتاب را به تبیین این نظریه و امور مترتب بدان، مثل تعیین اول^۹، تجلی اول^۹، غیب مطلق^{۱۰}، وجود مطلق^{۱۱}، عوالم و حضرات خمس^{۱۲} و بحث یگانگی ذات و صفات حق^{۱۳} اختصاص داده است. چنان‌که می‌دانیم، مبحث وحدت وجود یکی از پیچیده‌ترین و دشوارترین مسائل فلسفه عرفانی محیی‌الدین بن

عربی است، لذا حتی اگر بخواهیم تنها همین یک مبحث را از کتاب *روضه العارفین* تحلیل کنیم، این گفتار گنجایش آن را ندارد؛ که خود موضوع چندین مقاله تخصصی است و ما این جا به گزارشی کوتاه اکتفا می کنیم.

بایزید ثانی پس از بررسی و نقد نظرات گوناگون در مسئله توحید خداوند، طبق شیوه خود، اندیشه متصوفه به ویژه صوفیان وحدت وجودی را در این باره آورده و به تفصیل شرح داده است. مؤلف طبق نظر صوفیه، ذات الهی را عبارت از وجود و وجود را عین ذات او می داند^{۱۴}، بر خلاف نظر متکلمان که میان ذات واجب و وجود قائل به مغایرت هستند و وجود را عارض و زاید بر ذات می دانند^{۱۵}. او این نظر را با مذهب حکما و جمهور علمای محققان مطابق می داند، اما می گوید صوفیه در اعتقاد به وحدت وجود از دیگران متمایزند و وجودی جز حضرت وجود - جل شأنه - که عبارت از حقیقت واجب است نمی شناسند و جمیع مخلوقات را تعینات و شئون ذاتی حق تعالی می بینند. در مذهب اهل تصوف، بجز وجود مطلق که عین حقیقت حق است، وجودی محقق نیست و همه اشیا ظهورشان به حق است. هیچ چیز از حقیقت وجود - جلّت عظمته - خالی نیست؛ که اگر از حقیقت وجود خالی بود، موجود نمی شد. حقیقت الهی وجود مطلق است؛ کلی نیست و جزئی نیست و نه تنها از عروض معنی خصوص و عموم و تكثر و تعدد، بلکه از همه قیود حتی قید اطلاق نیز مبرا است^{۱۶}.

بر این اساس خدایی که صوفیه بدان معتقدند، خدایی است یگانه، دارای صفات کمال و جلال و منزّه از شبیه و نظیر و ضدّ و ندّ و مبرا از صفات حادثات مثل مشاکلت و مماثلت و اتصال و انفصال و مقارنت و حلول و خروج و دخول و تغییر و زوال و تبدل و عروض و تحوّل^{۱۷}. او وحدتی ذاتی دارد که مقابل با کثرت نیست، بلکه این وحدت، اصل وحدت اسمائیه است که در مقابل کثرت است و عکس و ظلّ وحدت ذاتی است^{۱۸}. بایزید ثانی می گوید:

مستند صوفیان در این اعتقاد کشف و عیان است نه دلیل و برهان؛ طوری و رای طور عقل و حالتی ذوقی و وجدانی است، نه عقلی و برهانی و عقل از ادراک آن عاجز است. البته مقصود صوفیان از عرفان این معنی به طریق مکاشفه، آن نیست که کنه حقیقت حضرت وجود منکشف شده، به احاطه شهودی بندگان درمی آید؛ زیرا که حقیقت ذات اقدس و چگونگی تجلی او در مظاهر، بر کسی جز او آشکار نیست.^{۱۹}

۴.۲. جسمانیت خدا

جسمانیت و رؤیت از صفات سلویه خداوند هستند؛ اگر او جسم باشد، نیازمند مکان خواهد بود و به تبع آن حادث محسوب می شود و خداوند، متعال و منزّه از این صفات است. در میان فرق اسلامی اعتقادی به جسم داشتن خداوند بدون قائل شدن به نوعی از تأویل دیده نمی شود. «معتزله و امامیه بر خلاف مجسمه و مشبّهه، خداوند را فراتر از جسمانیت می دانند و او را به زمان و مکان محدود نمی کنند و صفات او را دور از محسوسات می شمردند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۱۱۴/۶ و همان، ۱۳۸۳: ۱۳۸/۱)، اما «اشاعره و برخی دیگر از اهل سنت و حدیث معتقدند خدا بر عرش خود است؛ همان گونه که گوید: «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»؛ [طه/۵] و او را صاحب دو دست می دانند: «بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ» [مائده/۶۴] و می گویند: ما سخنی در این باب جز آنچه خدا و پیامبر گفته اند بر زبان نیاوریم. بنابراین او را صورت، دست ها و پاهاست اما چگونگی آن را ندانیم» (اشعری، ۱۳۶۲: ۱۱۳-۱۱۴ و ۱۵۵).

مؤلف روضة العارفین در فصل دهم از باب اول کتاب با عنوان «تحقیق اسما و صفات و بیان کمال ذاتی و کمال اسمائی» در مورد برخی از صفات الهی، مانند استوا و نزول و ید و قدم و تعجب و فرح و امثالهم، آن ها را محمول بر استعارات و مجازاتی می داند که هر کس به حسب تصرف خود، در آن تحقیقی کرده است.^{۲۰} بایزید در این بخش از کتاب، نظری را رد یا قبول نمی کند و فقط به طرح دیدگاهی^{۲۱} در این مسئله بسنده می نماید که طبق آن، اگرچه آنچه مستلزم جسمانیت است به یقین نپذیرفتنی

است، انسان‌ها نباید درباره چگونگی آن از نزد خود چیزی بگویند؛ چه خلق مأمورند به ایمان آوردن به وجود آن‌ها، نه به دانستن کیفیت آن صفات، و جالب توجه آن که جمله مشهور انس بن مالک را که در جواب سؤالی از معنی استوا گفته است: «الإستواء معلومٌ و الکيفية غيرُ معقول و الإيمانُ به واجبٌ و السؤالُ عنه بدعةٌ»، برای خاتمه دادن به این بحث نقل می‌کند. مؤلف در استدلال برای قدیم یا حادث بودن کلام خدا نیز چنین شیوه‌ای در پیش می‌گیرد؛ چنان که پس از این بدان خواهیم پرداخت.

ولی نظر مهمی که بایزید ثانی بیان می‌کند آن‌جاست که در بحث از مقامات و کمالات انسان کامل اظهار می‌دارد که طبق حدیث صحیح نبوی (ص): «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ» یا به روایتی دیگر «عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ»: خداوند انسان کامل را به صورت الهیه مخصوص گردانیده است. حال سؤالی مطرح می‌شود: چگونه می‌توان گفت خداوند دارای صورت است؟ مؤلف دو جواب برای این سؤال دارد: اهل ظاهر آن را حمل بر مجاز می‌کنند با این استدلال که حقیقت صورت، متعلق به محسوسات است و در این حدیث، منظور از صورت، هیئت و صفت است؛ بنا به مشابَهتی که هیئت و صفت روحانی به صورت محسوس دارند؛ یعنی این که الله - تعالی - آدم را بر اساس صفات خود خلق کرد و او را حی و قادر و عالم و سمیع و بصیر و مرید و متکلم آفرید. ولی نظر اهل الله - که در همه موارد، مقصود و نظرگاه بایزید ثانی نیز همان است - در این خصوص دیگر است؛ بدین معنی که عالم با تمام اجزای روحانی و جسمانی خود، صورت تفصیلی حضرت الهیه و انسان کامل، صورت اجمالی آن است؛ بنابراین در نظر اهل الله که وجود را تنها برای حق اثبات می‌کنند، اضافه صورت به خداوند، حقیقت و به ماسوای او مجاز است.^{۲۲}

۴.۳. رؤیت خدا^{۲۳}

بایزید ثانی قول علما در مسئله رؤیت را دو گونه می‌داند: برخی آن را نفی و برخی دیگر اثبات کرده‌اند، برخی دیگر مانند متصوفه، مسئله رؤیت را می‌پذیرند اما به طریقی

که خواهد آمد. او معتقد است اختلاف ظاهری آیات و احادیث در این مسئله، موجب نزاع و اختلاف میان علما و ارباب نظر و اصحاب کشف نیست؛ چرا که در واقع همگی به نوعی رؤیت، چه در دنیا و چه در آخرت معتقدند.^{۲۴} آنچه بایزید از کتب محققان اهل تصوف استنباط و نقل می‌کند، همان مفهومی است که شیعه امامیه در کیفیت رؤیت حق - تعالی - بدان معتقدند؛ یعنی «منظور از امکان رؤیت، نزد محققین اهل تصوف، ادراک بصر به طریق احاطه نور بصر و خروج شعاع بصری مقرون به جهت و وضع و کیفیت نیست؛ چرا که جمیعاً متفق‌اند بر تنزیه ذات اقدس از لوازم این حالت».^{۲۵}

همه محققان متصوفه، در این موضوع که هیچ کس نمی‌تواند نسبت به کنه و ذات حق - سبحانه تعالی - احاطه علمی پیدا کند متفق‌القول‌اند؛ بنابراین به طریق اولی به ممکن نبودن رؤیت که مستلزم احاطه است، ملتزم خواهند بود. در نتیجه مقصودشان از رؤیت این است که بعضی از مقربان درگاه الهی در دنیا و عموم مؤمنان در آخرت، درباره حضرت مقدسه، علمی کامل خواهند یافت که از شدت ظهور و انکشاف در جایگاه رؤیت اشیا در عالم شهادت است و به مقتضای حدیث «رَأَى قَلْبِي رَبِّي»، از آن به رؤیت قلبی تعبیر می‌کنند. بایزید، حدیث امام علی (ع): «لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ يَقِيناً» را در همین معنا تفسیر می‌کند و می‌گوید که حصول این معنی [رؤیت قلبی] برای مقربان درگاه الهی در همین دنیا واقع می‌شود؛ مراتب قرب در ازدیاد کشف متفاوت است، لیکن چون حالت مقربان به درجه‌ای که فوق آن برای بشری متصور نباشد برسد، نهایت انکشاف در آن مرتبه حاصل می‌شود.^{۲۶}

در نتیجه، بایزید چون دیگر اهل تصوف به جانب اثبات رؤیت میل دارد و به عقیده او متصوفه چون در سلوک راه حقیقت به کشف و شهود رسیده‌اند، به ظهور رؤیت قلبی نزدیک‌تر از دیگران‌اند و از اصحاب رؤیت محسوب می‌شوند. ایشان رؤیت را در آیات و اخباری مثل «لَنْ تَرَانِي» [اعراف/۱۴۳] و «وَلَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ» به معنی رؤیت

حسی و ظاهری می گیرند و اثبات رؤیت را در آیاتی چون «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاضِرَةٌ» [قیامه/۲۲ و ۲۳] و حدیث «انَّكُمْ سَتَرُونَ رَبَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ لَا تَضَامُونَ فِي رُؤَيْتِهِ» در معنی دوم رؤیت می پذیرند. بایزید در حدیث اخیر، نظر اخروی را تشبیه می کند به رؤیت بصری دنیا؛ به این اعتبار که هر دو نوع دیدن، کامل، تام و در نهایت آشکاری و ظهور است، نه آن که حضرت الهی به ماه یا دیدنی دارای کیفیت و وضع و جهت و اتصال شعاع تشبیه شود. بنابراین اختلافی بین شواهد نقلی و اقوال علما در رؤیت باقی نمی ماند و هر کدام از یک جهت مقرون به حقیقت اند.^{۲۷}

۴. ۴. عدل^{۲۸}

یکی از مهم ترین مسائل و مباحث کلامی عدل الهی است که هم فلاسفه و هم متکلمان به آن پرداخته اند و به طور مشروح آن را مورد بررسی قرار داده اند. در میان صفات ثبوتی خداوند، عدالت از اهمیت و ویژگی خاصی برخوردار است و آثار و نتایج فکری و عملی آن بسیار وسیع و گسترده است و هیچ یک از صفات خداوند به اندازه عدل محل بحث و گفت و گو و مناقشه نبوده است. به همین علت است که عدل به عنوان یکی از اصول پنج گانه عقاید شیعه امامیه معرفی شده است و معتزله هم به جهت تأکید فراوانی که بر عدالت خداوند دارند، به عدلیه معروف شده اند.^{۲۹}

در *روضة العارفین*، عدالت خداوند این گونه اثبات می شود که به حکم شواهد عقلی، خداوند حکیم علی الاطلاق است و از جمیع کائنات مستغنی است؛ احتیاج بر او روا نیست و علم ازلی او به حسن و قبح امور متعلق است و او از افعال ضد عدل و قسط، چون گمراه کردن بندگان و ظلم به آنها و خلف وعده و امثال آنها منزّه است و به وفور عدل و انصاف و هدایت به راه مستقیم و به انجام رساندن وعده و نظایر اینها، منوع و موصوف است. نبودن این کمالات در او و اتّصافش به نقایص مذکور، یا از جهت اضطرار است یا از جهالت یا سفاهت و عقل حکم می کند به تنزیه پروردگار از هر نقص و عیب و صادر نشدن فعل قبیح از او که خود نشان عیب و نقص فاعل آن

است. همچنین آیه مبارکه «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ»، [آل عمران/ ۱۸] و آیات دیگر به عدالت خداوند تصریح دارند.^{۳۰}

با توجه به حکمت بالغه الهی، اجرای بسیاری از امور بر پروردگار واجب است، مثل عمل به وعده‌هایی که داده است، تعیین تکلیف برای بندگان، ترک تکلیف مالایطاق، الطاف در تکالیف چون انزال کتاب‌ها و ارسال رسولان و نصب امامان و اظهار معجزات بر طبق دعوی ایشان.^{۳۱} وقوع این امور حتمی است و ترک آن با در نظر گرفتن این که فعل خداوند غایت دارد ممتنع است^{۳۲}؛ چرا که باوجود آن که خداوند بر فعل قبیح نیز قادر است و انجام هر یک از افعال نیک و بد - حسن و قبیح - در قدرت او هست و هر دو در توان او مساوی‌اند، خداوند اراده قبیح نمی‌کند؛ زیرا امور نیکو راجح و امور زشت و قبیح مرجوح است و اگر خداوند جانب مرجوح را ظاهر گرداند، از نظر عقلی ناپسند و مذموم و منافی حکمت حق خواهد بود.^{۳۳} نویسنده روضه‌العارفین برای تأیید کلام خود، به آیه «لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَهَدَّيْكُمْ أَجْمَعِينَ» [نحل/ ۹] استناد می‌کند و می‌گوید: اگر مشیت پروردگار بر این قرار گیرد که به اجبار و الزام، خلق را وادار به ایمان و طاعت کند و از معصیت و کفر منع نماید، البته این امر صورت می‌پذیرد، اما هدایت خلق به اجبار و اضطرار، منافی حکمت او است؛ به این دلیل که حکمت الهی مقتضی آن است که پس از اعلام اوامر الهی بدون اجبار و اضطرار، فرمان‌های الهی اطاعت شوند تا بتوان طبق اعمال خلق، آن‌ها را مستحق پاداش یا عذاب دانست. به همین دلیل خداوند در آیه مذکور می‌فرماید هدایت به اجبار و اضطرار، لازم‌التحقق است ولی در واقع ممتنع‌الوقوع است، به این سبب که این مشیت به مقتضای حکمت نیست و در غیر این صورت، مذمت خداوند - تعالی الله عن ذلک - لازم می‌آید. پس هر جا که در قرآن، نفی هدایت نموده، مقصود او این نوع هدایت (به اجبار) است و هر جا اثبات هدایت فرموده، مقصود ارشادی است که در آن، بدون اضطرار و الزام، طریق مستقیم نمایانده می‌شود.^{۳۴}

نظر به اهمیت زیادی که عقل در اثبات عدل الهی و درک حسن و قبح امور از دیدگاه معتزله و امامیه دارد، بایزید ثانی مبحث عدل (باب ۱، فصل ۱۳) را با ستایش عقل آغاز می‌کند و آن را نفیس‌ترین جوهر در عالم روح توصیف می‌کند که حق تعالی در آن، به وجه اتم و اکمل تجلی کرده است و احکام عقل را، آن‌گاه که از کدورت گمراهی پاک باشد، مقبول و متبع می‌داند. از دید او تحقیق و سلوک بدون کمک و راهنمایی عقل ناممکن است؛ حتی منتهیان صوفیه، با آن‌که در نهایت حال مجاهده، از طریق کشف هدایت شده‌اند، در بدایت حال به عقل نیازمندند و بدون آن هلاک و گمراه خواهند شد. بدون حکم عقل در قضایا و احکام، جمیع قواعد ملل و اساس شریعت باطل است؛ چه بدون شناساندن عقل، تأسیس شریعت از محالات است.^{۳۵} به اعتقاد بایزید یکی از اصول واجبه این است که ما تصدیق کنیم عقل در حسن و قبح^{۳۶} اشیا تصرف می‌کند. عقل در شناخت حسن و قبح بعضی از افعال و امور مستقل از شرع است؛ چرا که اگر چنین نباشد، لازمه آن بطلان احکام کل شریعت است؛ بنابراین عقل مستقلاً بعضی از احکام را اثبات می‌کند و در بعضی دیگر به یاری شرع به قبح و حسن امور حکم می‌دهد.^{۳۷}

بایزید ثانی در پایان این مبحث به آیات محکم و متشابه اشاره می‌کند و مجدداً حجّیت عقل را در تشخیص حقّ صریح در موارد اختلافی بین کتاب و سنت بیان می‌کند و عقل را بر نقل مقدم می‌شمرد. طبق گفته او، چون به اتفاق اهل شریعت در الفاظ و دلالت نقلی ممکن است انواع مجازات و استعارات وجود داشته باشند، باید براهین عقلی را بر شواهد نقلی مقدم داشت و در هنگام تعارض این دو، از اقتضای عقل بیرون نیامد و به جای دست یازیدن به متشابهات، به محکّمات متوسّل شد.^{۳۸}

۴. ۵. نبوت

بایزید ثانی، در باب بعثت و نبوت و امور مربوط به آن به اختصار بعضی از ضروریات و کلیات را بیان می‌کند و در ضرورت ارسال پیامبران که فلاسفه و متکلمان در آن اختلاف نظر دارند^{۳۹} سخنی به میان نمی‌آورد. او مطلب را با آیه «أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ» [بقره/۲۸۵] شروع می‌کند و بدون هیچ گونه توسلی به شیوه متکلمان و بدون ایراد دلایل عقلانی، پس از ایمان به وحدانیت حق و تنزیه ذات و تقدیس صفات، ایمان به وجود ملائکه و کتاب‌های نازل شده و انبیا و رسولان را واجب و لازم می‌شمارد. بایزید به تفضیل انبیا بر ملائکه قائل است و نیز معتقد است که میان ملائکه تفاضل وجود دارد و برخی از ایشان از برخی دیگر فاضل‌ترند و هر صنفی از ایشان مشغول امری است و هر یکی را مقامی معلوم است^{۴۰}. سپس حقایق عرفانی مربوط به نبوت را ذکر می‌کند که از آن میان می‌توان به نکات ذیل اشاره کرد:

اگرچه نزد متصوفه، انبیا و رسولان به حسب غلبه احکام کثرت، متعدد و مغایر یکدیگرند، به حسب حقیقت و غلبه احکام وحدت متحدند؛ کما قال سبحانه: «لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ» [بقره/۲۸۵].

پیامبر اسلام (ص) قطب عالم و مرکز دایره وجود است. نور وجود او (ص) است که در مظاهر انبیای سابق متجلی شده، به اعتبار کثرت ظاهری متعدد نموده است، ولی حقیقت و نور محمدی (ص) با همه پیامبران در همه زمان‌ها بوده است؛ کما أشار إلیه: «كنتُ نبياً و آدمُ بین الماءِ و الطینِ».

پیش از انقطاع نبوت قائم به مرتبه قطیبت، یعنی دوره نبوت پیامبر اسلام، گاه نبی ظاهر بوده، چون ابراهیم (ع) و گاه ولی خفی، چون حضرت خضر (ع) در زمان موسی (ع). اما بعد از انقطاع نبوت و اتمام دایره رسالت، مرتبه قطیبت به اولیا منتقل شده است؛ پس همیشه به موجب قوله تعالی: «وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» [رعد/۷] در عالم کون، اولیاء الله

یکی پس از دیگری قائم به مرتبه قطیبت شوند تا حافظ نظام عالم باشند. چون دایره ولایت به قطب اخیر که صاحب این زمان است انتقال یابد، عالم مختل و خراب می شود و بعد از آن قیامت کبری برپا گردد.

سرّ تأخّر حقیقت محمدیه (ع) از نظر ظاهری آن است که ظهور این حقیقت با جمیع کمالات لایق آن در ابتدا ممکن نبود، پس این حقیقت به صور کثیره متلبّس گشت و به حسب هر زمان کمالاتی که لایق بود جمع فرمود، چون مستحفظ جمیع کمالات شد، به تعین مخصوص متلبّس گشت و به صورت مخصوص تجلّی فرمود. تفصیل پیامبر اسلام بر دیگر پیامبران محقق است، بنا به نصّ حدیث: «أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ وَلَا فَخْرٍ»^{۴۱}.

۴. ۶. عصمت پیامبران

و اما در مورد یکی از مهم ترین مقولات مرتبط با نبوت یعنی عصمت که محل نزاع متکلمان شیعه و سنی و معتزلی^{۴۲} است، بایزید قول متکلمان امامیه را صحیح ترین اقوال می داند و آن تنزیه انبیاست از جمیع معاصی، خواه صغیره و خواه کبیره؛ بعد از بعثت و قبل از آن، و در خصوص اخلاق و صفات نیز پیامبران را از جمله صفات ذمیمه و اخلاق رذیله میرا می شمارد و البته به علل و قواعدی که هر کدام از طرفین دعوا برای اثبات قول خود می آورند، همچون قاعده لطف انگاری یا ملکه انگاری عصمت، هیچ اشاره یا استنادی نمی کند^{۴۳}.

۴. ۷. امامت

امامت را نخستین موضوعی دانسته اند که امت اسلامی پس از رحلت پیامبر اکرم درباره آن اختلاف کرده اند و همچنین گفته اند «این مسئله اعظم مسائل خلافیه است، بلکه جمیع اختلافات دینیه، متفرّع است بر این اختلاف و جمیع مذاهب هفتاد و سه گونه منشعب اند از اختلاف در امامت» (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۴۴۵)^{۴۴}. یادآوری می کنیم که بایزید ثانی، کتاب مستقلی دارد به نام *الانصاف فی معرفه الأسلاف* در باب امامت و تعیین

فرقه ناجیه که در آن شیعه امامیه را تنها فرقه ناجی از میان هفتادوسه فرقه دانسته است. او در کتاب *روضه العارفین* قصد ندارد سخن را به درازا بکشاند و بنای او بر آوردن دلایل مفصل و مشروح کلامی و برهانی نیست، بنابراین ما نیز تنها موارد استنباطی از این متن را لحاظ می‌کنیم و بررسی آثار دیگر او را به فرصتی دیگر موکول می‌کنیم.

مسئله امامت و خلافت از موضوعاتی است که بایزید ثانی همانند مبحث عدل، برای اثبات صحت و حقانیت عقاید شیعه امامیه، متوسل به دلایل و براهین متعدد می‌شود. می‌توان گفت تمامی استدلال‌های عقلی و نقلی علمای شیعه به گونه‌ای موجز و مفید و در بیشتر موارد اشاره‌وار، اما دقیق در این کتاب باز نموده شده است. حب آل نبی (ص) و اعتقاد عمیق به ولایت ایشان، بایزید عارف را به شیوه‌ای سرسختانه - که از مشرب سهل‌گرایانه او در بعضی دیگر از مباحث کلامی دور می‌نماید - می‌کشاند، تا به آن‌جا که علاوه بر برائت از بعضی اشخاص و رأی به فسق و فجورشان - که البته این مورد تنها اختصاص به شیعیان ندارد - به طور ضمنی و کنایی، مورد لعن بودن برخی دیگر از آنان را نیز با استناد به آیه قرآن و احادیث ثبت شده در صحاح اهل سنت مسجل می‌دارد. او همچنین بر اساس مستندات خود و نیز طبق حدیث مشهور: «سَفَرَقُ أُمَّتِي ثَلَاثًا وَ سَبْعِينَ فَرَقَةً كُلُّهَا فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً»، حقانیت مذهب امامیه اثناعشریه و بطلان باقی ملل را لازم می‌شمارد و تصریح می‌کند که آیه تطهیر: «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» [احزاب/۳۳] به مقتضای احادیث بسیار در شأن اهل بیت نازل شده است.

آنچه در گستره کتاب *روضه العارفین* موج می‌زند، محبت و اعتقاد عمیق نویسنده است به امامت و خلافت علی بن ابی طالب (ع) و فرزندان آن حضرت و لزوم تبعیت از ایشان برای رسیدن به سعادت و رستگاری. کتاب با حمد و توحید الهی و صلوات و تحیات بر پیامبران و فرستادگان حق تعالی، خصوصاً پیامبر عظیم‌الشأن اسلام (ص) آغاز می‌شود و بلافاصله با عباراتی بلند و مملو از مدح و ستایش علی - علیه‌السلام - و عترت

پاک او، همراه با اشاراتی به آیات و احادیث در شأن آن حضرت دنبال می‌شود؛ چنان‌چه می‌توان گفت بیشتر مطالبی که بایزید ثانی در فصل هفدهم از باب اول کتاب، «ایمان به امامت ائمه زمان و اقطاب دوران و عدد ایشان و کیفیت اعتقاد به اصحاب رسول الله، صلوات الرحمن [علیه] و بیان مذهب حق از جمله ادیان» آورده است و از موارد استنادی شیعیان در اثبات مذهب خویش نیز می‌باشد، در آن مقدمه به ایجاز آورده شده است: اعتقاد به ولایت و خلافت امیرالمؤمنین علی - علیه السلام - با اشاره به آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ» [المائدة/۶۰]^{۴۵}.

اشاره به حدیث «أنا مدينة العلم و علی بابها»^{۴۶}.

اشاره به کلام آن حضرت در خطبه ۱۸۹ نهج البلاغه: «أَيُّهَا النَّاسُ سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي، فَلَأَنَا بِطُرُقِ السَّمَاءِ أَعْلَمُ مِنِّْي بِطُرُقِ الْأَرْضِ»^{۴۷}.

اشاره به حدیث منزلت: «أَنْتَ مِنِّْي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي»^{۴۸}.

استناد به حدیث ثقلین: «إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ خَلِيفَتَيْنِ إِنْ أَخَذْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِي كِتَابُ اللَّهِ حَبْلٌ مَمْدُودٌ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَ عِزَّتِي أَهْلُ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ». بایزید چون سایر شیعیان این حدیث را از احادیث مرویه متواتره شمرده است که اکثر علمای اهل سنت در کتاب‌های سیره و تاریخ و روایت خود، آن را از قریب سی نفر از صحابه پیغمبر نقل کرده‌اند.

استناد به حدیث سفینه نوح: «مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجَا وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ». این حدیث از جمله احادیث متواتر است و از شهرت عظیمی در میان محدثان برخوردار است^{۴۹}.

اشاره به عصمت ائمه از فرزندان امام علی علیه السلام^{۵۰}.

مشروط دانستن فلاح و نجات و هدایت به اطاعت از ائمه هدی.

پس از مقدمه کتاب که از همان آغاز تفکر شیعی مؤلف آن را نشان می‌دهد، در «فصل امامت» هم به اصول و شروط مهمی در باب موضوع امامت تصریح می‌شود^{۵۱}:

وجود امامت بعد از نبوت از واجبات عقلیه است^{۵۲}.

تعیین امام از راه نصب و جعل است.

نبی اکرم درباره امامت پس از خویش وصیت فرموده‌اند.

تعیین امام در مذهب حق، به تأیید، عنایت و فرمان پروردگار است.

در امامت، عصمت شرط است.

تعداد ائمه ۱۲ امام است از حضرت علی بن ابی طالب تا حضرت مهدی - علیه السلام - و این جماعت ائمه و مقتدای دین‌اند.

امام باید یاری کننده و عزیزکننده اسلام باشد.

افضل بودن امام بر سایر مردم بنا به دلایلی که ذکر خواهد شد میرز است.

حقانیت امامان با استناد به احادیث متواتر و آیات قرآن اثبات می‌شود^{۵۳}.

بایزید تعداد ائمه را در میان علمای حدیث و اهل تحقیق مشخص و معین می‌داند، ولی به گفته او این عدد نزد شیعه اثناعشریه وضوح تمام دارد. همچنین عدد ائمه نزد علمای اهل سنت نیز محقق است؛ چرا که در صحاح ایشان به طرق متعدد وارد شده که پیامبر - صلی الله علیه و آله - فرموده: «لَا يَزَالُ الْإِسْلَامُ عَزِيزًا إِلَى اثْنَيْ عَشَرَ خَلِيفَةً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ»؛ و قطعاً مقصود از دوازده خلیفه، خلفایی نیستند که به ظاهر خلافت کرده‌اند، بنا به دو وجه: اولاً، همه مسلمانان معتقدند که معاویه و یزید که در شمار خلفای ظاهرند، از اهل جور بودند و محال است که خداوند و رسول او به خلافت آنها راضی باشند و آنان را به امامت نصب کنند؛ چه به شهادت آیه «لَا يَنْالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» [بقره/۲۴] نمی‌توان پذیرفت که فاسق، خلیفه امت باشد در حالی که نه می‌تواند در نماز مقتدا باشد و نه شهادت او نزد مسلمانان پذیرفته است. ثانیاً، یکی از شروط امامت این بود که امام باید عزیزکننده اسلام باشد و با این حساب، یعنی اگر

خلافت ظاهری را مبنا قرار دهیم، معاویه و یزید باید یاری کننده اسلام و عزیز کننده آن باشند، در حالی که در حق فرزندان پیامبر مرتکب چنان ظلم و جنایت بزرگی شدند.^{۵۴}

قضیه فدک^{۵۵}، از وقایعی است که نویسنده با استناد به آن و به شیوه‌ای تماماً کلامی و با توجه به استدلالات نقلی، اذعان می‌دارد که همه اصحاب رسول الله، رستگار و مهدی و واجب‌الاتباع نیستند، بلکه برائت از بعضی لازم است؛ چه محبت خدا و رسول تمام نیست مگر با دشمن داشتن دشمنان ایشان: «در لزوم برائت از بعضی صحابه، به حسب معنی، همه متفق‌اند هر چند به حسب ظاهر ابا و انکار نمایند». برای اثبات این کلام، حدیثی از پیغمبر که در صحاح اخبار اهل سنت وارد شده مستند قرار می‌گیرد: «يُرَدُّ عَلَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَهْطٌ مِنْ أَصْحَابِي فَيَحْلَوْنَ عَنِ الْحَوْضِ فَأَقُولُ يَا رَبُّ أَصْحَابِي أَصْحَابِي فَيَقَالُ إِنَّكَ لَا عِلْمَ لَكَ بِمَا أَحْدَثُوا إِنَّهُمْ ارْتَدَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمُ الْقَهْقَرَى»؛^{۵۶}

ارتباط غصب فدک با این حدیث هم با شرحی که مؤلف از این واقعه به دست می‌دهد آشکار می‌گردد: آن‌جا که فاطمه (س) از ابوبکر و عمر اعتراف به صحت حدیث «فَاطِمَةُ بَضْعَةٌ مِنِّي مَنْ آذَاهَا فَقَدْ آذَانِي» را مطالبه می‌کند و پس از اعتراف آن‌ها دختر رسول الله خدای را گواه می‌گیرد بر آن که ایشان او را آزرده‌اند. آن‌گاه بایزید با ذکر آیه‌ای که در آن ایذاکننده پیامبر مورد لعن خداست: «إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» [احزاب/۵۷] و برائت از او واجب، نتیجه می‌گیرد که هر که اهل بیت را بیازارد، حتی اگر از صحابه باشد، پیامبر را آزرده است. بنابراین چنان‌که از شیوه استدلالی بایزید استنباط می‌شود، برخی صحابه مصداق بازگشت به قهقرا در حدیث فوق هستند و آزاردهندگان اهل بیت در ماجرای فدک از آنان‌اند. دیگر این که خلفای ظاهر نه تنها شایستگی خلافت، امامت و رهبری مسلمانان را ندارند، بلکه برائت از ایشان و دشمن داشتنشان با توجه به نص حدیث و قرآن اثبات می‌گردد و در مورد بعضی از صحابه کافردانستن و لعن ایشان به حکم عقل لازم می‌شود: «بی‌شبهه کسی که در لعن معاویه بن ابی سفیان و کفر او توقف نماید، با آن‌که از صحابه بوده، او را از

اسلام بهره‌ای نبوده باشد. پس محقق شد که صحبت با رسول‌الله با وجود التزام به اوامر و نواهی او موجب نجات است و سبب محبت، لا مُطْلَقاً^{۵۷}.

کمال ارادت و محبت بایزید ثانی به اهل بیت پیامبر اکرم، هرگاه که می‌خواهد حدیثی از ایشان نقل کند، یا به حکایت و روایتی درباره آن‌ها اشاره نماید، با بیان مدحی و لبریز از ستایش او همراه می‌شود؛ مثلاً در جایی می‌گوید: «چنان‌چه مشهور است از آن شهسوار معركة مجاهدت؛ اعنی شاه ولایت منقبت، حضرت امیرالمؤمنین، علی بن ابی طالب - صلوات الله علیه - که چون به نماز ایستادی چنان مستغرق در مناجات ربوبیت گشتی که...» و «حضرت امیرالمؤمنین، ولی الله فی الارضین، قطب الموحدین، علی بن ابی طالب...».

از آن‌جایی که رنگ نگاه عرفانی بایزید بر بحث‌های کلامی او سایه انداخته است، او ائمه هدی را همراه و همگام با انبیا، اولین طایفه از سه طایفه اهل وصول می‌شمارد که «حق سبحانه ایشان را بعد از وصول به کمال، منصب تکمیل ناقصان، رجوع فرموده‌اند» و آنان را کاملان مکمل نامیده که «فضل عنایت ازلی، ایشان را بعد از استغراق در عین جمع و بحر توحید از شکم ماهی فنا به ساحل تفرقه و میدان بقا، خلاصی و نجات ارزانی فرموده تا خلق را به نجات و درجات دلالت کنند»^{۵۸}.

این گفتار را با نقل عبارتی از خطبة البیان امام علی - علیه السلام - که در متن روضة‌العارفین آمده است به پایان می‌بریم: «أَنَا نَقْطَةُ بَاءِ بِسْمِ اللَّهِ أَنَا جَنْبُ اللَّهِ الَّذِي قَرَّطُمْ فِيهِ وَأَنَا الْقَلَمُ وَأَنَا اللَّوْحُ الْمَحْفُوظُ وَأَنَا الْعَرْشُ وَأَنَا الْكُرْسِيُّ وَأَنَا السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُونَ»^{۵۹}.

۴. ۸. قضا و قدر

نخستین مبحث فلسفی در اسلام که ارتباط آن با مسئله جبر و اختیار ناگسستنی است، بحث اعتقاد به قضا و قدر است. پیشینه این موضوع را در اسلام می‌توان تا زمان پیامبر اکرم (ص) جست‌وجو کرد. در چندین آیه از قرآن آمده است که خداوند برای

بندگانش اموری را مقدر کرده است که قطعاً تحقق خواهند یافت. طبق گفته صاحب روضه‌العارفین عبارتی مشهور در میان مردم جاری است و آن این که وقوع حوادث بنا بر قضا و قدر الهی است. بر این اساس، عده‌ای کوتاه‌نظر گمراه گمان می‌برند که هر چه در عالم به وقوع می‌پیوندد بر اساس حکم الهی است و تقدیر او در ازل بر آن قرار گرفته که آن واقعه به همان صورت مخصوص، در عالم واقع شود. به همین جهت این امور ضرورتاً اتفاق می‌افتند و مخلوقات نمی‌توانند بر وقوع یا عدم آن تأثیری داشته باشند. اما بایزید، بطلان اعتقاد مذکور را از نظر عقلی ظاهر و آشکار می‌بیند.^{۶۰} او در مسئله قضا و قدر، از نظرگاه عارفی وحدت وجودی بحث می‌کند و به شرح و تبیین این نظریه از دید «محققان متصوفه» اهتمام می‌ورزد. در باب موضوع مذکور در فلسفه وحدت وجود - چنان که خواهیم دید - اعیان ثابت و وجود علمی‌شان نقش اصلی را ایفا می‌کنند. مؤلف در این بخش از رساله به طرح سه دیدگاه می‌پردازد:

اول، دیدگاه عموم متکلمان است که معتقدند مراد از قضا و قدر، اعلام و تبیین است در لوح محفوظ و تقریر و تمهید آن به نوعی که در علم ازلی صورت گرفته، بدین گونه که حوادثی که برای مخلوقات مقدر شده و واقع خواهد شد، بر همان روشی که بسته به اراده و خواست آن‌ها (مخلوقات) است، به همان نوع در علم خداوند وجود دارد و خداوند عالم بر آن است. در این دیدگاه علت تغییر و تبدیل ناپذیری قضا و قدر بدین جهت است که «آنچه واجب‌التحقق است معلوم گشته و به معلوم علی وجه‌المطابقه اعلام شده، نه آن که چون علم بر این نهج رفته است، واجب‌التحقق می‌گردد؛ چرا که علم تابع علوم است نه معلوم تابع علم»^{۶۱}. در این جا مؤلف به حدیثی از پیامبر (ص) استناد می‌کند. از او پرسیدند: «أَرَأَيْتَ رُقِيَ نَسْرَقِيهَا وَ دَوَّاهٌ نَتَدَاوَى بِهِ، هَلْ يَرُدُّ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ؟» فقال: «إِنَّهُ مِنْ قَدَرِ اللَّهِ»^{۶۲}.

دوم، دیدگاه بعضی از اهل تصوف که گفته‌اند: سر قضا و قدر با بحث و مناظره آشکار نمی‌شود، بلکه «حقیقت حال با صفای خاطر و جلای آئینه دل از زنگار طبیعت

و هوا و اعراض از ماسوا و اقبال کلی بر خدای - تعالی - ظاهر می گردد. به همین جهت است که در خبر آمده: «إِذَا بَلَغَ الْكَلَامُ إِلَى الْقَدَرِ فَأَمْسَكُوا»؛ چراکه فهم عوام به دلیل عدم صفای خاطر و اعراض از ماسوا و... از درک سر آن قاصر است و حقیقت آن بر علمای راسخ با توفیق الهی و از طریق مکاشفه آشکار و روشن شده است. بایزید در اثبات این که عوام سر قضا و قدر را درک نمی توانند کرد روایتی را نقل می کند که در آن شخصی از حضرت علی (ع) خواست تا حقیقت قدر را برایش باز گو کند. حضرت سه بار ابا کردند، با این عبارات: «بَحْرٌ عَمِيقٌ لَا تَلْجُهُ»، «بَيْتٌ مُظْلِمٌ فَلَا تَدْخُلُهُ»، «سَرُّ اللَّهِ فَلَا تَبْحَثُ عَنْهُ» تا آن که مرتبه چهارم فرمودند: «لَمَّا أُبَيَّتْ، فَإِنَّهُ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ لَا جَبَرَ وَلَا تَفْوِيزَ».^{۶۳} چنان که خواهیم دید مسئله قضا و قدر و جبر و تفویض به گونه ای مرتبط با یکدیگر مطرح می شوند و می توان نظرات فرقی مختلف اسلامی درباره قضا و قدر را به موضوع جبر و اختیار نیز تعمیم داد.

سوم، نظر گروهی از محققان صوفیه؛ به اعتقاد ایشان قضا عبارت است از «حکم کلی الهی بر اعیان موجودات به احوال جاریه و احکام طاریه بر ایشان، من الأزل إلى الأبد، و قدر عبارت است از تفصیل این حکم کلی به آن که تخصیص کرده شود ایجاد اعیان به اوقات و ازمان که استعدادات ایشان اقتضای وقوع کند در آن و تعلیق کرده آید هر حالی از احوال ایشان به زمانی معین و سببی مخصوص»^{۶۴}. بر اساس دیدگاه اخیر سر قدر آن است که ممکن نیست هیچ عینی از اعیان ثابته در وجود ظاهر شود، ذاتاً و صفتاً و فعلاً، مگر به قدر خصوصیت قابلیت اصلی و استعداد ذاتی خویش، و سر قدر آن است که اعیان ثابته، امور خارج از ذات حق نیستند که در ازل معلوم حق شده باشند و در علم او آن گونه که علم او هست متعین گشته، بلکه نسب و شئون ذاتیه حق اند؛ پس ممکن نیست که از حقایق خود متغیر گردند؛ زیرا که ذاتیات حق - سبحانه و تعالی - از قبول و جعل و تغییر و تبدیل و نقصان و مزید، منزّه اند.^{۶۵}

۴. ۹. افعال بندگان (جبر یا اختیار)

یکی از پیچیده‌ترین مسائلی که همواره فکر بشر را به خود مشغول داشته، جبر و اختیار است. از نخستین سال‌های ظهور اسلام پرسش‌های مهمی در باب این موضوع در میان مسلمانان مطرح شد؛ اختیار انسان در افعال خود یا عدم اختیار او، مسئله تکلیف و به دنبال آن پاداش و کیفر و نیز حد و حدود و چگونگی اراده حق - تعالی - درباره افعال و حرکات بندگان، منجر به طرح نظریات مختلف کلامی شد.^{۶۶}

بایزید در مسئله جبر و اختیار چهار دیدگاه را طرح کرده است. او در این بررسی، شیوه برهانی متکلمی شیعه را در پیش گرفته است و جز در یک مقطع، رنگ و بویی از بایزید عارف به چشم نمی‌خورد؛ البته در این مورد نیز صوفیه را قائل به اعتقاد به «امر بین‌الامرین» می‌داند. او ابتدا مسئله خلق افعال را جایگاه شبهات عقلی و متشابهات نقلی معرفی کرده، نظر معتقدان به جبر را مورد نقد و انتقاد قرار می‌دهد و می‌گوید: گروهی به حجاب بعضی از شبهات عقلی و نیز نظر به بعضی از ظواهر مشتهبات، مثل «والله خَلَقَكُمْ و ما تَعْمَلُونَ» [صافات/۹۶] و «و مایشاؤنَ الاَّ اَنْ يَشَاءَ اللهُ» [تکویر/۲۹]، فریفته تلبیس ابلیس و گمراه شده‌اند و همه افعال بندگان را اعم از خیر و شر مستند به ذات مقدس باری - تعالی - می‌سازند. ایشان می‌گویند: جمیع شرور از جمله کفر و معاصی که در عالم واقع می‌شود، بنابر آن است که حق - تعالی - وقوع آن‌ها را خواسته و اگر چیزی از خیرات چون ایمان و طاعت واقع نشده، برای این است که حق تعالی وقوع آن‌ها را نخواسته است؛ چرا که اگر خداوند ایمان اهل کفر را خواسته باشد و حال آن که ضد آن به فعل آمده، مغلوبیت حق و غالب شدن خلق لازم می‌گردد.^{۶۷}

بایزید جواب شبهه خلق اعمال و افعال از جانب خداوند را، اعتقاد به عدل او و ظالم نبودنش و نسبت ندادن سفاهت به پروردگار حکیم بیان می‌کند. در حالی که اعتقاد به جبر، لزوم ابطال مدح و ذم و صواب و عقاب و - معاذ الله - نسبت سفاهت به حق را در پی دارد، چرا که در این صورت او به غیر مستحق پاداش می‌دهد و بنده را به چیزی که

در انجامش مجبور بوده مؤاخذه می‌کند و امر به چیزی و نخواستن آن و نهی از چیزی و خواستن آن از سفاهت است و تمام این موارد، هم با براهین عقلی رد می‌گردد و هم آیات محکم در قرآن کریم، مثل «جزاء بما كانوا يعملون» [سجده/۱۷]، مؤید این معنی است و آیات متشابه را نیز باید بر معانی محکم حمل کرد.^{۶۸}

دلیل غیر معقول بودن مغلوب بودن حق آن است که مغلوبیت وقتی پیش می‌آید که خلق بتوانند در مقابل مشیت جازمه الهی بایستند و در برابر آن مقاومت کنند، اما حقیقت آن است که خداوند بندگانش را به ایمان و طاعت امر فرموده و از کفر و معصیت نهی کرده، و خواسته که مؤمن و مطیع باشند نه کافر و اهل عصیان و اختیار و انتخاب را به عهده بندگان نهاده و قصد او نفع رساندن به آن‌ها بوده، نه تکمیل خود؛ پس اگر بندگان با سوء اختیار خود از نفع رساندن به خودشان باز بمانند هیچ نقص و مغلوبیتی در ذات مقدس ایجاد نمی‌شود. آری اگر اراده جازم حق به حکم «یَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ» [ابراهم/۲۷] و «يُحْكُمُ مَا يَرِيدُ» [مائده/۶] به وجود امری یا عدم آن، بنا بر اقتضای مصلحت متعلق شود و اراده بنده با آن معارض باشد، در این هنگام آن‌چه اراده الهی است به فعل خواهد آمد.^{۶۹}

بایزید با عبارت «لَعَنَهُمُ اللَّهُ» به استقبال مفوضه می‌رود و می‌گوید اعتقاد ایشان آن است که امور بالکل بدیشان مفوض شده است، اما با استناد به مفاد نقلی زیر:

• حدیث مروی از امام صادق (ع): «لَا جَبْرٌ وَلَا تَفْوِیْضٌ وَلَكِنْ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ» (کلینی، باب جبر و اختیار، حدیث ۱۳).

• حدیث مروی از امام صادق (ع): «النَّاسُ فِي الْقَدَرِ عَلَى ثَلَاثَةِ أَوْجَهٍ رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ أَجَبَرَهُ عَلَى الْمَعَاصِي فَهَذَا قَدْ ظَلَمَ اللَّهُ فِي حُكْمِهِ فَهُوَ كَافِرٌ وَ رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ الْأَمْرَ مُفَوَّضٌ إِلَيْهِمْ فَهَذَا قَدْ وَهَّنَ حُكْمَهُ فَهُوَ كَافِرٌ وَ رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ كَلَّفَ الْعِبَادَ مَا يَطِيقُونَهُ وَ لَمْ يَكْلِفْهُمْ مَا لَا يَطِيقُونَهُ، فَإِذَا أَحْسَنَ حَمْدَ اللَّهِ وَ إِذَا أَسَاءَ اسْتَغْفَرَ اللَّهُ فَهُوَ مُسْلِمٌ بَالِغٌ».

- حدیث مروی از امام حسن (ع): «إِنَّ اللَّهَ لَا يَطَاعُ بِالْإِكْرَاهِ وَلَا يَعْصَى بِالْغَلْبَةِ وَلَا يَهْمِلُ الْعِبَادَةَ مِنْ مَمْلَكَةٍ».
- و موافقت آیه کریمه «لَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ» [بقره/۲۵۱] با احادیث فوق، جبر و تفویض، هر دو منتفی می گردند.^{۷۰}

بنابراین از دید بایزید ثانی، نفی مجبور بودن بندگان و نفی تفویض مطلق یعنی پذیرش «أمر بین الأمرین»، از مهم ترین امور اعتقادی مؤمنان و نیز اعتقاد اهل بیت پیغمبر (ص) است که به نص کتاب و سنت، تبعیت از ایشان ضروری است.

یکی دیگر از معتقدات درباره جبر که مؤلف ابتدا آن را مطرح و سپس با ادله عقلی و نقلی نفی می کند، اعتقاد به اجبار در عین اختیار^{۷۱} است. بایزید هشدار می دهد که مبدا به آنچه در کتاب های بعضی از علمای اهل سنت که در وادی تصوف مطالبی نوشته اند گمراه و فریفته شوی. اعتقاد این «بعضی از علما» این است که افعال بندگان آفریده خداست ولی نه آن که آدمی مطلقاً مجبور باشد بدون هیچ اختیاری، بلکه افعال او به اختیار اوست ولیکن اختیار او به اختیار او نیست. معنی این گفته آن است که فاعل مختار کسی است که افعال او تابع علم، اراده و قدرت باشد و هرچه انسان بداند و اراده اش به آن تعلق بگیرد و قدرت انجامش را پیدا کند، به ناچار آن چیز ایجاد می شود، پس مختار در آن اختیار مجبور است؛ زیرا که وجود علم، قدرت و اراده در بنده و توفیق اجتماع این سه در یک لحظه، نه فعل بنده است و نه اختیار اوست. بنابراین بنده هم مختار است و هم مجبور. مستند این افراد در گفتارشان حدیث اول از امام صادق (ع) و حدیث امام حسن (ع) می باشد. بایزید در رد این نظریه می آورد: این دو حدیث هیچ مطابقتی با اعتقاد مطرح شده که منجر به جبر محض می شود ندارند؛ درست است که اجتماع علم و اراده و قدرت را که سبب وقوع فعل اند، خداوند ایجاد می کند، ولی در این صورت به انجام رساندن اراده بدون هیچ شبهه ای به بنده مفوض

شده و اگر چنین نباشد ظلم و استقباح تکلیف از جانب حق تعالی لازم می‌شود که بنا بر دلائل برشمرده در آغاز سخن این امر ناممکن است.^{۷۲}

۴. ۱۰. کلام خدا^{۷۳}

بایزید ابتدا خاطر نشان می‌کند که: «تکلم» از جمله کمالات اسمائیه الهیه است^{۷۴}، آن-گاه درباره حادث یا قدیم بودن کلام خدا به شیوه عرفای وحدت وجودی بحث می-کند، نه مانند هیچ یک از گروه متکلمان و در خصوص این مسئله، دو عقیده را مورد بررسی و تدقیق قرار می‌دهد:

حادث بودن کلام خدا؛ حقیقت کلام، حروف و اوصاف مسموعه است و این معنی در مرتبه شهود عینی توسط ممکنات به ظهور می‌رسد. از سوی دیگر کلام به حسب حکمت بر تحقق مخاطب و مستمع موقوف است و بدین طریق قائم به جسمی از اجسام است، پس در حقیقت به اعتبار شهود عینی متصف به حدوث، حادث است.

قدیم بودن کلام خدا؛ از دیدگاه شهود عینی و اندراج در حضرت واحدیت، در آن حین که کلام صورت عینی داشت مثل سایر مراتب شئون، موصوف به قدم است و به حسب ذات، مغایر ذات نیست. با در نظر گرفتن این اعتبار، کلام متعالی از آن است که از قبیل اصوات و حروف باشد و به این اعتبار کلام حق، معنی قدیم است.

پس از این شرح، بایزید ثانی مثل زمانی که در موضوع مناقشه برانگیز برخی صفات الهی که محمول معنی جسمانیت هستند، به ایمان آوردن بدان‌ها و ترک چون و چرا دعوت می‌کند، در این باره نیز نظر مشابهی دارد و از قول متصوفه و همانند صاحب مصباح/الهدایه می‌گوید:

و متصوفه را در تحقیق و تدقیق مثل این‌ها غلو نباشد، بلکه گویند از اصول واجبه، ایمان آوردن است به قرآن و متابعت اوامر و نواهی آن کردن و ملتزم حلال و حرام آن بودن، و شروع در زواید از فضول است و مثال این معنی چنان است که پادشاهی در مملکت خود مثالی مشتمل بر اوامر و نواهی امضا کند و رعایا را به امثال آن‌ها مطالبت

نماید و با ایشان خطاب بلیغ کند و ایشان در کیفیت خط و صفات ممکنه آن و کیفیت صدور آن، خصومت آغاز نهند و به امتثال احکام نپردازند.^{۷۵}

۴. ۱۱. معاد

معاد از جمله مسائلی است که بایزید عقل را در آن وارد نمی‌داند، بلکه تنها ایمان داشتن و اعتقاد به آن را واجب می‌بیند^{۷۶} و عالم غیب و ملکوت را خلاف عالم شهادت می‌داند که هیچ تناسبی با هم ندارند. او عقیده جمهور صوفیه^{۷۷} را مطرح می‌کند که به شهادت آیات و اخبار، یعنی حجت‌های نقلی، به اموری چند معتقدند، از جمله آن‌ها جاودانگی روح، ثواب و عقاب، عذاب قبر، سؤال نکیر و منکر، ضغطة قبر، معاد جسمانی و روحانی با هم، جمع مخلوقات - پس از اعاده ارواح به اجساد - در صحرای قیامت، شفاعت و... است. او بارها تأکید می‌کند در امور اخروی منقول از آیات و روایات، تصرف به عقل ناقص جایز نیست. ایمان، قوت ذائقه باطنی است و ایمان و اعتقاد به معاد مهم‌ترین مسئله‌ای است که با آن ذوق اشارات انبیا را می‌توان دریافت.

نتیجه‌گیری

آن‌چه در تحقیق و بررسی موارد کلامی بحث‌شده در رساله *روضة العارفین* به دست آمد، شامل نکاتی چند است:

عقل و مناسبات آن، در همه لحظات حیات انسان و در تمامی ساحت‌های وجودی او جایگاهی والا و نقشی انکارناپذیر و اساسی دارد؛ درک نیکی و بدی امور همراه با شرع یا مستقل از آن، اثبات عدالت خداوند، شناساندن شریعت او، هدایت سالکان طریق، حجیت میان کتاب و سنت و جایگاه تجلی تمام و کمال حق بودن، تا آن‌که به قلمروی ورای طور عقل پا می‌گذاریم؛ توحید ذات یکتا و صفات بی‌چند و چونش و هر آنچه مربوط به عالم غیب و جهان آخرت است. از نظر بایزید ثانی این‌جا دیگر سخن از برهان‌ها و شواهد عقلی و استدلال‌های کلامی بیهوده است و عقل ناقص راه به

جایی نمی‌برد، باید ایمان و اعتقاد و یقین داشت، ترک چون و چرا کرد و از راه کشف و عیان به حقیقت هدایت شد.

بایزید ثانی عارفی است که کلامش هم رنگ و بوی عرفان دارد. در اندیشه او، عرفان آمیخته با کلام شیعی است. او وحدتی میان قرائت دینی و فقهی شیعی و گرایش‌های تصوفی حاصل کرده است؛ آن‌چنان‌که در شیوه تفکر او، نه استدلال و عقلانیت کنار نهاده می‌شود و نه ذوق و شهود عرفانی. در نگاه عرفانی او به کلام، توازن و تعادل مطرح شده بین ظاهر و باطن، در مکتب شیعه اثناعشری به خوبی مشهود است. بایزید ثانی همچون اسلاف خویش در اثبات این معنا سعی دارد که تشیع و تصوف، کلام و عرفان، شریعت و حقیقت، همه ساحت‌های مختلف یک حقیقت واحدند که در مراتب گوناگون وجودی بشر، بسته به مقامی که او در آن است، نامی دیگرگون می‌یابند.

پی‌نوشت

۱. شیعه، درست از آغاز مباحث عقلانی و فقهی با علی (ع) و پس از او با فرزندان او بودند. جنبه‌های عقلانی و معرفتی شخصیت امام علی (ع) تأثیر بزرگی بر شکل‌گیری اندیشه عقلانی و فلسفی شیعیان و گشودگی آن‌ها در مباحث عقلانی داشت (مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۲۱۷-۲۱۸).
۲. برای اطلاعات بیشتر، رک: آملی، حیدر بن علی (۱۳۶۸) جامع‌الاسرار و منبع‌الانوار. با تصحیح هانری کربن. چاپ دوم. تهران: علمی و فرهنگی: انجمن ایران‌شناسی فرانسه؛ احمدی میانجی، علی (۱۳۸۵) شیعه: مذاکرات و مکاتبات پروفیسور هانری کربن با علامه سیدمحمد طباطبایی. چاپ پنجم. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران؛ آملی، حیدر بن علی (۱۳۸۰) تفسیر المحيط الاعظم و البحر الخضم فی تأویل کتاب‌الله العزیز المحکم. ۴جلد. قم: مؤسسه فرهنگی و نشر نور علی نور؛ کاکایی، قاسم. «نسبت بین اسلام و عرفان»، در: عرفان، اسلام، ایران، بزرگداشت شیخ شهاب‌الدین سهروردی، ص ۵۰۳؛ گراوند، سعید. «ریشه‌های ماهوی تصوف و تشیع». همان. ص ۵۱۱؛ نصر، سید حسین. «تشیع و تصوف». ترجمه

غلام حسین اعوانی، *مجله عرفان ایران*، ش ۷، ص ۴۳؛ پازوکی، شهرام. «جامع الاسرار: جامع تصوّف و تشیع». همان. ص ۷۸؛ پازوکی، شهرام. «ارتباط تشیع، تصوّف و ایران نزد هانری کربن». همان. ش ۱۹، ص ۴۸.

۳. نویسنده این مقاله متن رساله *روضة العارفین* را تصحیح کرده است، اما از آنجایی که شماره صفحات آن هنوز شکل نهایی به خود نگرفته است، مطالب نقل شده در مقاله را به نسخه اساس *روضة العارفین*، که از این پس با نام نسخه «اس» از آن یاد می‌کنیم، ارجاع می‌دهیم. این نسخه یکی از دو نسخه کتابخانه سپهسالار به شماره ۱۳۳۴ است که عبدالوهاب فرزند خواجه شاه منصور نیشابوری آن را در تاریخ ۱۰۷۰ هجری در بلدة اشرف مازندران استنساخ کرده و در سال ۱۰۷۵ هجری نقایص آن را مرتفع نموده است. بنابراین در نوشتار حاضر در ارجاع مطالب کتاب *روضة العارفین*، حروف «اس» به نسخه اساس ما و شماره پس از آن به شماره صفحه نسخه مزبور اشاره می‌کند.

۴. «اهل تحقیق از متصوفه» آن‌چنان که از فحوای عبارات او بر می‌آید، هم ناظر به صوفیان وحدت وجودی است و هم صوفیان حقیقی که اندیشه‌های آنان نزدیک به عقاید امامیه است.

۵. «اس»: ۵۱

۶. عبارت سید حیدر آملی این است: «و منها أن لا يتوهم من الصوفية، اذا سمع بذكرهم قبل الاطلاع على اصولهم و قواعدهم، الصوفية الذين هم في هذا الزمان، لأنهم ليسوا في الحقيقة بصوفية، كعلماء هذا الزمان ايضاً ليسوا بعالمين حقيقة، بل اذا خطر بخاطره او سمع من غيرها او طالع من الكتب احوالهم، يتصور منهم اقدمهم و اعلمهم و اعظمهم، مثل سلمان الفارسی و اويس القرنی و اهل الصفة، الذين ورد فيهم «و لا تطرد الذين يدعون ربهم بالغداة و العشي يريدون وجهه ما عليك من حسابهم من شيء و ما من حسابك عليهم من شيء فتطردهم فتكون من الظالمين». وكذلك المقداد و ابوذر و عمار و امثالهم، و بعدهم كميل بن زياد النخعي و ابوزيد البسطامي و الجنيد البغدادي، الذين كانوا تلامذة للائمة المعصومين - عليهم السلام - و كانوا يريدونهم و مودعي اسرارهم» (آملی، ۱۳۶۸: ۶۱۴-۶۱۵). ترجمه عبارات فوق چنین است: «و دیگر این که هنگامی که از صوفیه صحبت می‌کنم، نباید بدون اطلاع از اصول

و قواعدشان بپندارید که از صوفیه این زمان سخن می‌گویم، چراکه آنان در حقیقت صوفی نیستند، همان‌گونه که علمای این زمان هم عالمان حقیقی نیستند؛ بلکه اگر این احوال به ذهن شخصی خطور کند یا از کسی بشنود یا در کتابی بخواند، باید قدما و دانایان و بزرگان آن‌ها را همچون سلمان فارسی و اویس قرنی و اهل صفه به یاد آورد؛ کسانی که در مورد آن‌ها آیه و لا تطرد الذین... (انعام/۵۲) نازل شده و همچنین مقداد و ابوذر و عمار و بعد از آن‌ها کمیل بن زیاد نخعی و بایزید بسطامی و جنید بغدادی که شاگردان و مریدان و صاحبان اسرار ائمه معصومین بودند».

۷. «احیای فلسفه و علاقه به مطالعات فلسفی و توسل به آن بیشتر ویژگی حوزه‌های شیعی بوده است تا ویژگی طرفداران سایر حوزه‌های اسلامی تفکر. این امر مایه شگفتی نیست، زیرا امام شیعیان، حضرت علی بن ابی طالب (ع) نخستین کس در عالم اسلام بود که با اصطلاحات فلسفی سخن گفت. آن حضرت موضوعات مربوط به جهان را به شیوه فلسفی و استدلالی مورد بحث قرار داد» (مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۲۳۶).

۸. «اس»: ۱۴

۹. «اس»: ۱۸

۱۰. «اس»: ۲۰

۱۱. «اس»: ۲۲

۱۲. «اس»: ۲۴

۱۳. «اس»: ۴۴

۱۴. «اس»: ۸

۱۵. طبق نظر متکلمان، وجود مفهومی مشترک میان موجودات است. این مفهوم تکرر می‌یابد و به هر چیز مضاف و ملحق می‌گردد و وجودات اشیا عبارت از این حصص است؛ یعنی وجود مضاف به اشیا مختلف. و این حصص با مفهوم مشترک داخل در او (وجود)، نزد اکثر متکلمان فقط در ذهن زائد بر ذوات اشیا است ولی بعضی معتقدند هم در ذهن و هم در خارج، حصص وجودی زائد بر ذات اشیا است: «اس: ۸». برای اطلاع بیشتر درباره اشتراک معنوی وجود و مراتب مختلف آن که تشکیک وجود نامیده می‌شود و اختلاف میان این دیدگاه که

نظریه ملاصدرا و برخی دیگر از فلاسفه است با نظر قاضی سعید قمی. رک ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۵: ۳۳۹-۳۴۰.

۱۶. «اس»: ۹

۱۷. «اس»: ۱۱

۱۸. «اس»: ۱۳

۱۹. «اس»: ۹

۲۰. «اس»: ۴۵

۲۱. مؤلف در جایی دیگر درباره آیه کریمه «الرَّحْمَانُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»، به نقل از دیگران آورده است: «گفته‌اند مراد استوایی است خارج از مقوله کم و کیف و آنچه از لوازم جسمانیات است و مستلزم صفات محدثات (اس): ۱۱».

۲۲. «اس»: ۳۷

۲۳. در مسئله رؤیت حق تعالی نیز دوباره موضوع جسمانیت او پیش می‌آید؛ چرا که برای دیده‌شدن، باید در جانب و جهتی قرار داشت و این مستلزم جسم‌داشتن است که با دلایل عقلی پذیرفته نیست. امامیه و معتزله بر عدم امکان رؤیت جسمانی خداوند بر اساس این واقعیت استدلال می‌کنند که جواز رؤیت خدا ضرورتاً مستلزم جسم‌بودن او و مکان‌داشتن و قابل تشخیص بودن اوست و این مستلزم محدودیت و محدود بودن است. «اشاعره با توسل به معنای ظاهری بعضی از آیات قرآن کریم معتقدند که رؤیت خداوند ممکن است، با این استدلال که خداوند موجود است و هر موجودی را می‌توان دید؛ زیرا مصحح رؤیت، وجود است. اما امامیه اجماع دارند که رؤیت خداوند، چه در این دنیا و چه در جهان آخرت غیر ممکن است» (شعرانی، ۱۳۵۱: ۴۱۴-۴۱۷).

۲۴. «اس»: ۴۶ و ۴۷

۲۵. «اس»: ۴۷

۲۶. «اس»: ۴۷

۲۷. «اس»: ۴۷

۲۸. باور به عدل الهی نقشی بسیار مهم و اساسی در بسیاری از مباحث فکری و اعتقادی دارد؛ زیرا این مسئله از یک سو با مسئله معاد و از جهت دیگر با مسئله پاداش و جزا، جبر و تفویض، توحید و امثال آن ارتباط دارد. از سوی دیگر بسیاری از مسائل اعتقادی، مانند حسن تکلیف و وجود آن، لزوم ارسال رسولان، لزوم عصمت انبیا، اظهار معجزات انبیا، نصب امامان، هدفمند بودن فعل خدا، امتناع تکلیف مالایطاق و لزوم لطف مبتنی بر این مسئله است. لذا اعتقاد بر این است که پذیرفتن این اصل یا نفی آن، چهره تمام معارف دینی و اعتقادی را دگرگون می کند.

۲۹. اشاعره بر آن هستند که آفریدگاری جز او نیست. بدی های بندگان را هم او آفریده و اعمال بندگان را او آفریده است. بندگان را توانایی آن نیست که مانند خدا چیزی بیافرینند (اشعری، ۱۳۶۲: ۱۵۶-۱۵۸). عقل قدرتی بر اشیا ندارد و نیازی به تمیز بین خیر و شر ندارد. خدا بندگان را بی هدف می رنجاند. او هر چه را بخواهد انجام می دهد و هر طور که دوست دارد داوری می کند. اگر او بخواهد بندگان را به طور جاویدان در آتش دوزخ نگه می دارد. تنها اوست که باید اطاعت شود؛ چنان که تنها او متعالی است. اعتراض تأثیری بر افعال او ندارد، او آفریدگار مطلق است (شهرستانی، ملل و نحل، نقل از مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۲۳۰-۲۲۹).

۳۰. «اس»: ۴۸

۳۱. هر یک از موارد فوق در کتاب های کلامی و شروح آنها جداگانه مورد بررسی قرار گرفته اند و نویسنده (بایزید) طبق روال خود در ایجاز گویی، همه را یک جا آورده است.

۳۲. بحث غایت داشتن فعل خداوند مورد منازعه گروه های مختلف فکری و کلامی است. اشاعره ادعا می کنند که خدا در افعال خویش هیچ هدف و غرضی ندارد و هدف داشتن از انجام فعل را نشانه نقص فاعل آن قلمداد می کنند. در مقابل، شیعه و معتزله تمام افعال الهی را دارای هدف و غرض و علت غایی می دانند.

۳۳. «اس»: ۴۸

۳۴. «اس»: ۴۹

۳۵. چنان که گفته اند: «اگر حسن و قبح عقلی نباشد، شرعی هم ثابت نمی شود؛ چون دروغ گفتن قبیح نیست، اگر پیغمبری هم که نبوت او ثابت شده، خبر دهد که دروغ قبیح است، از او قبول نمی توان کرد، چون شاید دروغ بگوید و نیز پیغمبری او هم ثابت نمی شود، چون خلاف

حکمت بر خدا قبیح نیست و تصدیق دروغ گو نیز قبیح نیست و بعید نیست کسی به دروغ دعوی نبوت کند و خدای - تعالی - معجزات بر دست او جاری سازد و او را تصدیق نماید و او هم بسیاری چیزها را که خدا منع نکرده و یا امر نفرموده، برای مردم حرام و واجب گرداند. بالجمله، وقتی قبیح نباشد همه این احتمالات رواست» (شعرانی، ۱۳۵۱: ۴۲۳).

۳۶. علمای علم کلام به هنگام بحث از مسئله عدل الهی، مسئله حسن و قبح عقلی افعال را نیز مورد بحث قرار می‌دهند و این بدین جهت است که مسئله حسن و قبح عقلی، نقش عمده‌ای در اثبات عدل الهی دارد و عدل الهی، مبتنی و متفرع بر این مسئله است. در تعریف عدل گفته شد که عدل یعنی افعال خداوند مطلقاً منزه است از قبیح و این مبتنی بر این است که افعال صادر شده از فاعل، ذاتاً متصف به حسن و قبح شود و عقل مستقلاً بتواند آن‌ها را درک کند و همین مسئله حسن و قبح است (عارفی، ۱۳۸۱: ۵۴/۲).

۳۷. «اس»: ۴۷ و ۴۸

۳۸. «اس»: ۴۹

۳۹. «فیلسوفان مسلمان که ابن‌سینا شیخ آن‌هاست، استدلال کرده‌اند که ضرورت ارسال پیامبران به عنایت الهی بسته است اما متکلمان به قاعده لطف متوسل می‌شوند و می‌گویند ما نمی‌توانیم بدانیم که چه چیز ممکن است برای کردار ما در مقابل پروردگار و وجود کامل متعال او سودمند یا مانع آن باشد. چون چنین است بر اساس رحم و نیک‌خواهی خداوند بر اوست که پیامبری بشیر و نذیر برای هدایت ما بفرستد» (تاریخ فلسفه اسلامی، ص ۲۳۸ و ۲۳۹).

۴۰. «اس»: ۵۳

۴۱. تمامی مطالب از «اس»: ۵۳ و ۵۴

۴۲. برای اطلاع بیشتر در این باره رک: گوهر مراد، ص ۳۷۹ و کشف المراد، صص: ۴۸۵ تا ۴۸۷ و اندیشه‌های کلامی شیخ طوسی، ج ۲، ص ۲۳۴ تا ۲۳۷.

۴۳. «اس»: ۵۴

۴۴. نظرات شیخ مفید در باب امامت چنین است: «مسلمانان شیعه امامی معتقدند که لطف خداوند است که امامت را تالی نبوت قرار داده است. خداوند امام را توسط پیامبر نصب می‌کند و امام باید در خصوص گناهان و کارهای ناپسند لغزش نپذیرد باشد. در همه زمان‌ها

امام معصوم که حجت خداوند بر بندگانش است، باید وجود داشته باشد. وجود امام حافظ سلامت دین کامل است. امام در همه علوم دینی باید سرآمد باشد. نصب امام از طرف خداوند لطف اوست بر بندگانش و لطف ارسال نبی و نصب امام بر خدا فرض است» (مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۲۴۰). نظر فرق مختلف اسلامی در باب امامت به اختصار چنین است: «خوارج گفته‌اند که امامت واجب نیست به هیچ طریقی و اشاعره و معتزله گویند که آن واجب است به عهده مردم و اشاعره گفته‌اند که وجوب آن به دلیل نقلی است و معتزله گویند که عقلی است و اصحاب امامیه معتقدند که تعیین امام بر عهده پروردگار متعال است به وجوب عقلی» (مصطفوی، ۱۳۷۰: ۱۳۹). نظر استاد مطهری درباره خوارج چنین است: «شاید اولین مسائل اصول دینی از طرف آن‌ها طرح شد... ولی اولاً یک مکتب فکری و استدلالی به وجود نیاوردند - و به عبارت دیگر آن‌ها یک نظام فکری در جهان اسلام نیافریدند - و ثانیاً از نظر ما شیعیان انحرافات فکری خوارج در حدی است که مشکل بتوان آن‌ها را در زمره مسلمین به حساب آورد» (مطهری، ۱۳۸۷: ۶۵/۳-۶۶).

۴۵. جمیع امت اسلام متفق‌اند که این آیه کریمه در شأن علی بن ابی طالب - علیه السلام - نازل شده و در اکثر کتاب‌های اهل سنت نیز ذکر شده و به حد تواتر رسیده است (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۵۲۲-۵۲۳).

۴۶. بنا به گفته صاحب کشف المراد، قوه قدسیه در او چنان بود که چنان که با اندک توجه از جانب خداوند، هر مطلبی که حق می‌خواست بر قلب او افاضه می‌شد و ملازمت با رسول - صلی الله علیه و آله - او را به همه چیز عالم کرده بود (شعرانی، ۱۳۵۱: ۵۴۲)، چنان که فرمود: «عَلَّمَنِي رَسُولُ اللَّهِ الْفَ بَابَ مِنَ الْعِلْمِ فَتَحَ كُلُّ بَابٍ الْفَ بَابَ» (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۵۵۱).

۴۷. مردم! از من بپرسید پیش از آن که مرا نیابید که من راه‌های آسمان را بهتر از راه‌های زمین می‌دانم (ترجمه استاد شهیدی).

۴۸. این حدیث از احادیث متواتره است و در تواتر مانند حدیث غدیر است و در این حدیث پیامبر برای آن حضرت جمیع مراتب هارون را از جانب حضرت موسی بجز مقام نبوت اثبات کرده است و هارون، معاون و هم‌دوش و مدبر و تقویت کننده و قوه مجریه و خلیفه و جانشین حضرت موسی بود و بنابراین چون به موجب این حدیث مقام خلافت آن حضرت نصاً و بلکه

عملاً و در خارج، آن هم نظیر خلافت هارون، ثابت و معلوم گردید تردیدی در خلافت مطلقه و اصل امامت آن حضرت باقی نخواهد ماند (مصطفوی، ۱۳۷۱: ۱۶۶-۱۶۷).

۴۹. تعدادی از افرادی که این حدیث را با تعبیرهای مختلف از پیامبر نقل کرده‌اند، ذکر می‌گردد: ۱. انس بن مالک از رسول خدا ۲. ابوذر صحابی بزرگوار پیامبر از رسول خدا ۳. ابن عباس از رسول خدا.

۵۰. درباره عصمت ائمه از ذنوب و عیوب، ر. ک لاهیجی، ۱۳۸۳: ۲۶۸-۲۶۹.

۵۱. «اس»: ۵۵ و ۵۶.

۵۲. متکلمان شیعه نیز امامت را عبارت از ریاست عمومی در امور مربوط به دین و زندگی برای شخصی از اشخاص به نیابت از پیغمبر خدا دانسته‌اند که به دلالت عقل واجب و لازم است؛ چرا که موضوع امامت لطفی است از جانب پروردگار. در خصوص لطف بودن امامت، چنین بیان کرده‌اند که لطف عبارت است از آنچه بنده را به سوی اطاعت نزدیک کرده و از عصیان و خلاف و فساد دور کند و در برنامه امامت نیز همین معنی منظور می‌شود (مصطفوی، ۱۳۷۱: ۱۳۷).

۵۳. بسنجید با نظر علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۱۲۴ سوره بقره که هفت نکته بنیادین از این آیه استنباط کرده‌اند: ۱. امامت حاصل جعل خداست. ۲. امام باید به عنایت الهی در برابر گناهان و خطا معصوم باشد. ۳. تا زمانی که انسان بر روی زمین است، زمین بدون امام معصوم نخواهد بود. ۴. امام باید مؤید به تأیید پروردگار سبحان باشد. ۵. اعمال مردم از نظر امام پوشیده نیست. ۶. امام باید به همه مایحتاج آدمیان در امر معاش و در امر معاد علم داشته باشد. ۷. محال است کسی از نظر فضایل نفسانی برتر از امام باشد (به نقل از تاریخ فلسفه اسلامی، صص ۲۴۰-۲۴۱).

۵۴. «اس»: ۵۵ و ۵۶.

۵۵. «پس از وفات رسول الله، ابوبکر و عمر و جمعی از صحابه، فاطمه - سلام الله علیها - را رنجانیدند در وقت طلب فدک و در صحیح مسلم بن قتیبه دینوری آمده که ابوبکر به عمر گفت: «قم بنا إلی فاطمة فإننا قد اغضبناها». پس به اتفاق برخاستند و به در حجره فاطمه آمده، در دخول مأذون نشدند. پس حضرت امیرالمؤمنین، علی، را وسیله ساختند تا مأذون شدند و

چون به حجره درآمدند، حضرت فاطمه روی به دیوار کرد. آن گاه ایشان را به صحت حدیث «فاطمة بضعة منی من أذاها فقد أذانی» مطالبه کرد و ایشان به آن اعتراف کردند. پس فاطمه گفت: «گواه می گیرم خدای را که شما مرا ایذا کرده اید و نزد رسول الله از شما شکایت خواهم کرد». جمیع این مضامین در صحیح بخاری نیز وارد شده و وجوب برائت و لعن مؤذی رسول الله به نص قرآن محقق گشته «(اس: ۵۶)».

۵۶. یعنی «وارد خواهند شد بر من در روز قیامت گروهی از اصحاب من. ولی بازداشته خواهند شد از حوض. آن گاه خواهم گفت: بار خدایا اینان اصحاب من اند. پس در جواب گفته شود تو نمی دانی ایشان چه کردند؟ ایشان مرتد گشته، به گذشته خویش بازگشته اند». «و ظاهر است بر عارف فطن که ارتداد منسوب به صحابه بعد از پیغمبر (ص) و تبدیل و تغییر و احداث ما احداثا نتواند بود مگر آنچه با علی و فاطمه و با سایر اهل بیت (ع) بی واسطه یا با واسطه کردند از غصب حقوق ایشان و...» (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۵۰۲).

۵۷. «اس: ۵۶»

۵۸. «اس: ۸۵»

۵۹. این خطبه معروف به خطبة الیابان که به علی (ع) منسوب است با خطبة افتخاریه از یک سنخ است. شاید دلیل این که سید رضی آن را در نهج البلاغه نیاورده، شباهت و نزدیکی امام شناسی این خطبه با امام شناسی اسماعیلی است. مثلاً در کلام پیر، شرحی از این خطبه منسوب به حسن صباح آمده است. قاضی سعید قمی بارها به این خطبه ارجاع می دهد و دلایل اصالت آن را شرح می دهد. خطبه هایی از این نوع که به علی (ع) منسوب اند ولی در حقیقت امام ازلی است که در آن ها سخن می گوید، یک مجموعه خاصی را می سازند «(کربن، ۱۳۸۸: ۹۷)». این حدیث با تفاوت هایی در کافی جلد اول باب النوادر ص ۱۴۳ و در التوحید ص ۱۶۴ آمده است.

۶۰. «اس: ۵۱»

۶۱. برای روشن شدن مطلب فوق، عباراتی را از گوهر مراد نقل می کنیم: «چون واجب الوجود، علت جمیع موجودات است و وجودات با سرها فایض از وجود او؛ پس کأنّ که وجود واجب مشتمل بر جمیع وجودات است و او لامحاله عالم است به ذات خود به علمی که عین ذات اوست پس عالم است در مرتبه ذات به جمیع وجودات به علمی که عین علم به ذات اوست و

این علم است که تعبیر از او به علم اجمالی کنند و این سبب علم تفضیلی است که صور علیمه است نزد بعضی؛ اعنی قائلین به علم حصولی... و (این علم) عین موجودات خارجیه است نزد قائلین به علم حضوری، علی ما مر جمیع ذلک (لاهیجی، ۱۳۸۳: ۳۱۹).

۶۲. «اس»: ۵۲.

۶۳. همان.

۶۴. مقایسه کنید با نظر ابن عربی: «ابن عربی و تابعانش قضا را عبارت دانسته‌اند از حکم کلی خداوند درباره اشیا که پس از علم او به احکام و احوال اعیان در غیب و پیش از وقوع آن‌ها در خارج، واقع است. بیان مطلب این که خداوند بر احوال و احکام جمیع اعیان که از ازل منطبق در آن‌ها بوده و تا ابد نیز اعیان مقتضی و قابل آن‌ها خواهد بود، عالم است و پیش از وجود آن‌ها در عین، به مقتضای علمش بر آن‌ها حاکم است و این حکم، قضای الهی درباره اشیا عینی و موجودات خارجی است. قدر توقیت احوال اعیان است به حسب اوقات و تعلیق هر یک از آن‌ها به زمانی معلوم، وقتی مقدر و سببی معین، پس به عقیده ابن عربی در حالی که در قضا توقیت نیست در قدر توقیت است... به عبارت دیگر قدر تفصیل قضا و تقدیر ماقضی است بحسب الازمان من غیر زیاده و نقصان» (جهانگیری، ۱۳۶۴: ۲۹۱-۲۹۲).

۶۵. «اس»: ۵۲ و ۵۳. شرح عبارت اخیر بدین گونه است که حکم خداوند بر موجودات، تابع علم او به اعیان ثابتۀ آن‌هاست به این معنی که علم ازلی به اثبات امری در معلوم که برای اثبات بوده باشد یا به نفی امری که ثابت بوده باشد، هیچ تأثیری ندارد، بلکه تعلق علم وی به معلوم همان گونه است که آن معلوم در ذات خود بر آن است و علم در آن هیچ گونه تأثیر و سرایتی ندارد و از آن جا که اعیان ثابتۀ صور شئون و نسب ذاتیه حق‌اند و مقدس و منزّه از تغییر و تبدل، پس اعیان نیز بنا به حکمی که دارند تغییرناپذیرند و حق به اقتضای قابلیت‌ها و استعدادهای اعیان بر آنان بی کم و زیاد چنان که لازم است و چندان که شایسته، عطا و انعام می‌فرماید، خواه خواسته آن‌ها شقاوت باشد خواه سعادت (همان).

۶۶. اندیشمندان مسلمان و پیروان مذاهب مختلف فکری در اسلام در باب این موضوع دیدگاه‌های گوناگون دارند. «اولین کسی که مذهب جبر آورد، گویند جهنم بن صفوان بود؛ گفت: همه کار انسان را خدا بر دست او جاری می‌سازد. اگر گویند فلان روزه گرفت و نماز

خواند مثل آن است که بگویند قد کشید یا ثروتمند شد. پس از او ضرار بن عمرو حفص القرد (یعنی بوزینه لقب است) و نجار گفتند از بنده کسب است و از خدای فعل و قدرت بنده اثری در فعل او ندارد و تا امروز کسی ندانسته است کسب چیست و هنوز نامفهوم است و اشاعره بر این قول‌اند و قاضی باقلانی گفت فعل از خداست و طاعت یا معصیت از بنده و معنی کسب این است و ابواسحق اسفراینی گفت قدرت هر دو در آن دخیل است» (شعرانی، ۱۳۵۱: ۴۲۹). «در میان دیدگاه نجاریه و ضراریه و اشاعره از یک سو و دیدگاه جهمیه از سوی دیگر، تفاوت بسیار وجود ندارد، هر چند اشاعره کوشیده‌اند به سبب جبری بودن از آن‌ها فاصله بگیرند. اشاعره برای دفاع از وحدت آفرینش و برای اثبات این اصل که «در هستی، آفریدگاری جز خدا وجود ندارد» به جبر معتقد شده‌اند. اما معتزله که طرفدار عدل و توحید هستند، می‌گویند انسان قادر است آزادانه عمل کند. اعتقاد به اصل عدل بود که معتزله را به داشتن این دیدگاه کشاند که ما مستقل هستیم و در اعمالمان اراده آزاد داریم و بر آن‌ها قادریم» (مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۲۳۰-۲۳۱). شیعه امامیه در بین جبر اشاعره و تفویض معتزله به حدّ وسطی قائل است که *امر بین الامرین* نامیده می‌شود.

۶۷. «اس»: ۴۹

۶۸. «اس»: ۵۰

۶۹. «اس»: ۵۰

۷۰. «اس»: ۵۰ و ۵۱

۷۱. در این باره، رک: جلال‌الدین همایی، *دو رساله در فلسفه اسلامی*: ۶۷ تا ۷۱.
 ۷۲. «اس»: ۵۱. بایزید ثانی روایتی را برای استحکام بخشیدن به نظرگاه شیعه اثناعشریه در باب خلق افعال نقل کرده است. ابوحنیفه از امام موسی بن جعفر (ع) در سنین خردسالی آن حضرت پرسید: ای جوان! معاصی از که واقع می‌شود؟ آن حضرت فرمود که ای کهل! خالی از سه احتمال نتواند بود: اگر از خداست پس بندگان از آن بری‌اند، و اگر از هر دو است پس ایشان دو شریک باشند، یکی اقوی از دیگری و نمی‌تواند بود که شریک قوی بر ضعیف ظلم کند و در معصیت شریک باشد و در عقوبت متفرّد، پس باقی نماند الا آن‌که معاصی از بندگان

باشد. در این هنگام ابوحنیفه برخاست و میان هر دو چشم آن حضرت را بوسه داد و گفت: «أنتَ ابنُ رسولِ اللهِ حقّاً، صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ» (همان).

۷۳. موضوع قدیم بودن و حادث بودن کلام خداوند متعال یکی دیگر از مسائلی است که مذاهب اسلامی در مورد آن اختلاف دارند. «اشاعره که کلام را به معنی نفسی تفسیر کرده‌اند، قائل‌اند به قدیم بودن آن و حنبله که کلام را با حروف و اصوات قائم به ذات تفسیر می‌کنند، باز قائل به قدمت آن هستند. و معتزله قائل‌اند به حدوث حروف و اصوات» (مصطفوی، ۱۳۷۰: ۶۶). «شیعه امامیه قبول دارند که کلام خدا همانند سایر مخلوقات، مخلوق است و خداوند به این معنا متکلم است که کلام را در اندام یا بدنی خلق می‌کند؛ چنان‌که خداوند از طریق درخت با موسی (ع) سخن گفت. از سوی دیگر، شیعه امامیه کلام الهی را در زمینه وسیع‌تری نیز بررسی می‌کنند، به گونه‌ای که شامل کلّ جهان، یعنی زمین و آسمان و ظاهر و باطن می‌گردد» (مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۲۳۵).

۷۴. «اس»: ۴۶

۷۵. «اس»: ۴۶ عبارت فوق در مصباح‌الهدایه درست به همین شکل آمده است (کاشانی، ۱۳۷۶: ۳۷).

۷۶. «اس»: ۵۶ و ۵۷.

۷۷. درباره اختلاف عقیده میان متکلمان نحله‌های فکری مختلف و اختلاف آن‌ها با حکما و فلاسفه در این مبحث، ر.ک گوهر مراد، صص ۶۰۶ تا ۶۱۳.

منابع

- نهج البلاغه (۱۳۸۰). ترجمه سیدجعفر شهیدی. چاپ بیستم. تهران: علمی و فرهنگی.
- آملی، حیدر بن علی (۱۳۶۸) جامع‌الاسرار و منبع‌الانوار. با تصحیح هانری کربن. چاپ دوم. تهران: علمی و فرهنگی. انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- آملی، حیدر بن علی (۱۳۸۰) تفسیرالمحیط الاعظم و البحرالخضّم فی تأویل کتاب‌الله العزیز المحکم. قم: مؤسسه فرهنگی و نور علی نور.

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۷۹) *ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام*. ۳جلد. چاپ سوم. تهران: طرح نو.
- احمدی میانجی، علی (۱۳۸۵) *شیعه: مذاکرات و مکاتبات پروفیسور هانری کربن با علامه سید محمد طباطبائی*. چاپ پنجم. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- بایزید بسطامی ثانی، ابن عنایت الله (مکتوب ۹۹۴) *روضة العارفین*. نسخه کتابخانه سپهسالار، به شماره ۱۳۳۴.
- پازوکی، شهرام (۱۳۷۹) «جامع الاسرار: جامع تصوف و تشیع». *مجله عرفان ایران*، ۷، ۷۸-۱۰۳.
- پازوکی، شهرام (۱۳۸۳) «ارتباط تشیع، تصوف و ایران نزد هانری کربن»، *مجله عرفان ایران*، ۱۹، ۴۸-۶۱.
- جهانگیری، محسن (۱۳۶۴) *ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی*. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- الشیبی، کامل مصطفی (۱۳۸۷) *تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری*. ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگوزلو. چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۱) *الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة العقلیة*. جلد اول. چاپ اول. تهران: بنیاد حکمت علمی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۳) *الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة العقلیة*. جلد ۶. تهران: بنیاد حکمت علمی صدرا.
- عارفی، اسحاق (۱۳۸۱) «عدل الهی»، *اندیشه‌های کلامی شیخ طوسی*. به کوشش پژوهشگران گروه فلسفه و کلام اسلامی، زیر نظر محمود یزدی مطلق (فاضل). مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی. جلد ۲. ۲۹-۸۷.
- علامه حلی، جمال‌الدین (۱۳۵۱) *کشف‌المراد شرح تجرید الاعتقاد*. شرح و ترجمه شیخ ابوالحسن شعرانی. تهران: اسلامیه.
- کاکایی، قاسم (۱۳۸۳) «نسبت بین اسلام و عرفان». در: *عرفان، اسلام، ایران*. بزرگداشت شیخ شهاب‌الدین سهروردی. ۵۱۰-۵۰۳.

کربن، هانری (۱۳۸۸) سیدحیدر آملی شرح احوال، آثار، آراء و جهان‌شناسی. ترجمه نوذر آقاخانی. تهران: حقیقت.

گراوند، سعید (۱۳۸۳) «ریشه‌های ماهوی تصوف و تشیع». در: عرفان، اسلام، ایران. بزرگداشت شیخ شهاب‌الدین سهروردی. ۵۱۱-۵۲۲.

لاهیجی، عبدالرزاق بن علی (۱۳۸۳) گوهر مراد. با تصحیح و مقدمه زین‌العابدین قربانی لاهیجی. تهران: سایه.

مصطفوی، حسن (۱۳۷۰) توضیح و تکمیل شرح باب حادی عشر در علم کلام و فلسفه. تهران: امیرکبیر.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷) مجموعه آثار استاد شهید مطهری. ۳ جلد. چاپ سیزدهم، تهران: قم: صدرا.

مهاجرانی، عباس (۱۳۸۳) «اندیشه فلسفی و کلامی شیعه دوازده امامی». ترجمه مهدی قوام صفری. در تاریخ فلسفه اسلامی. زیر نظر سید حسین نصر و الیور لیمن. جلد اول. تهران: حکمت. ۲۴۶-۲۱۵.

نصر، سیدحسین (۱۳۷۹) «تشیع و تصوف». ترجمه غلامحسین اعوانی. مجله عرفان ایران. ۷: ۴۳-۲۴.